

persum.

S. GILTRUYD'S KERCKE.

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis
uitgegeven in opdracht van de
Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom

Bergen op Zoom 1975

(incl. errata in Waterschans 1-10-1975)

BESTUUR

E. van Bladel, lid

Dr. E.G. H. Härtel, voorzitter Mej. C. M. J. Joosen, lid

C. H. J. van Niftrik, lid

Alb. van Ryckevorsel, secretaris H. B. Ydo, penningmeester.

REDACTIE

Drs. W. C. M. Stuart, redactie-voorzitter W. A. van Ham, redactie-secretaris

M. Venselaar, lid

BIJZONDERE BEGUNSTIGERS

A. A. J. M. Aerden

Algemene Bank Nederland

N.V. Asselbergs' IJzergieterij_ en Machinefabriek Ir. Th. Asselbergs

J. W. van Giels

Henning & Smout B.V.

Grafisch Bedrijf Fa. J. Hertogs

Holland-Bergen op Zoom B.V. Machinefabriek en IJzergieterij

Houseman - Hegro B.V.

E. H. van Kalmthout

Aug. Laane

Mr. P.P.Lap

P.C. Molenaar

Mr. W. Ravens

Stibaros Beton B.V.

A. de Klerk, dir. Vergouwen B.V., juweliers

Dr. W.G. Weggeman

Zuider Glas- en Verfhandel

Zuid Nederlandse Spiritusfabriek B.V.

INHOUD

Bestuur	II
Redactie	II
Bijzondere Begunstigers	II
 Voorwoord	 VI
Verantwoording	VII
Medewerkers aan deze bundel	X
 Van markiezaat en regio	 1
 1. Het markiezaat van Bergen op Zoom	 4
Grondgebied	4
Bestuursorganisatie	10
Bijzondere gebieden	13
 2. West brabantse dorpsplattegronden	 18
De dorpen op de hoge gronden	21
De oudste dorpen op de lage gronden	24
Het flakkeese dorpsplan	26
De dorpen van het flakkeese type	28
Van gehucht tot kerkdorp	30
 3. Twee landgoederen bij Bergen op Zoom	 32
Goeree	32
Mussepot	35

4. Van de domeinen te Fijnaart: de ‘nieuwe’ molen	43
5. Steenberg, noordelijke ‘dochter’ van Bergen op Zoom	47
Wording	48
Opbloei	49
Achteruitgang en wederopleving	49
Domeinen van Bergen op Zoom	51
Vestingtijd en verval	51
Kentering	53
6. Nieuw-Vossemeer: zeeuws-Brabant aan de Eendracht	56
Vroegste periode	56
Stichting	57
Wederopbouw	58
Onder eigen bestuur	60
7. Roosendaal: zusterstad in de regio	62
Opkomst en eerste bloei	62
Revolutie en stagnatie	64
Moderne expansie	65
8. In Flierefluiter voetspoor	67
De schrijver en zijn werk	68
Merijntje Gijzen	71
De Flierefluiter	73
Het dorp	74
Een blijvend gedenkteken	76
Lokale geschiedschrijving: liefde maakt (soms) blind	78

Bewogen jaren voor het klooster van Huijbergen (1580-1648)	83
De kerk verbrand, de ramen van het convent vernield	85
Zijne Genade de markies (1580-1583)	86
De vlucht (1583-1595)	90
Nemet int goet	91
Tot het bestand toe (1595-1609)	94
Dionysius van Loemel (1609-1627)	96
De processen (laatste decennia van de 80-jarige oorlog)	98
het Nergensland	102
De jonge Bogaerts (het jaar 1635 en volgende)	104
Bijlage	109
 Het ontstaan van de St. Annastraat	112
Bijlage	123
 Voltaire en het beleg van Bergen op Zoom in 1747	128
 De bevolking van Bergen op Zoom in 1812	137
Enkele aantekeningen bij de leeftijdsopbouw	137

VOORWOORD

Het is voor ons een groot voorrecht U deze bijzondere Waterschans te kunnen aanbieden. In plaats van de vier afzonderlijke delen van ons tijdschrift in 1974, ontvangt U thans een boekwerk.

Deze handelswijze heeft verscheidene achtergronden. Deels waren deze van financiële aard; de uitgave van vier afleveringen per jaar werd een te kostbare aangelegenheid. Voorts groeide de overtuiging dat de wetenschappelijke waarde van de inhoud van ons tijdschrift vermeerderd kon worden, omdat de vorming van een redactie-commissie nu minder moeilijkheden opwierp.

Wij prijzen ons gelukkig dat wij de heer drs. W. C. M. Stuart bereid vonden het voorzitterschap van deze commissie te aanvaarden. Mede dankzij zijn medewerking verklaarden ook de heren W. A. van Ham en M. J. Venselaar zich bereid zitting te nemen in de redactie-commissie. Voor het enorm vele werk dat zij verzet hebben, verdienen zij ten zeerste ons aller dank.

Eveneens zijn wij veel dank verschuldigd aan de heren W.M.M. van Bladel en J.H. van Mosselveld; de eerstgenoemde vanwege zijn activiteiten in de financiering van deze bijzondere Waterschans en de heer van Mosselveld door zijn zeer waardevolle adviezen zowel aan de redactiecommissie als aan ons bestuur.

Tot slot, maar niet het minst, danken wij de auteurs, die, evenals de hierboven reeds met name genoemde personen, geheel belangeloos hebben bijgedragen tot de verwezenlijking van dit werk.

Wij hopen dat wij met deze uitgave aantonen dat een goede onderlinge samenwerking leidt tot grotere prestaties.

Namens het bestuur van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom,

Dr. E.G.H. Härtel, Voorzitter

VERANTWOORDING

De voorliggende bundel bijdragen tot de geschiedenis van de regio West-Brabant mag het resultaat heten van voortdurend, maar doeltreffend improviseren. De noodzaak daartoe werd het eerst gevoeld door het bestuur van de Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom. Op het bestuur drukte immers de verplichting tot publicatie van 'De Waterschans', de tot dusverre vier maal per jaar verschijnende periodiek van de Geschiedkundige Kring.

Om respectabele, ja zelfs voor de hand liggende redenen nu, is het bestuur van de kring tot de conclusie gekomen, dat één uitgave per jaar niet alleen gemakkelijker te realiseren zou zijn, maar ook tot kwalitatief betere resultaten zou leiden. Daarbij wist het bestuur zich gesteund door de ervaringen van anderen in de regio bij het publiceren van jaarboeken. De oplossing van het probleem der financiering van zo een uitgave betekende voor het bestuur intussen nog niet, dat de realisatie van het plan zonder meer gegarandeerd kon worden. Het op korte termijn verwezenlijken van de publicatie van een bundel opstellen legde de inmiddels bereid gevonden redacteurs allerlei beperkingen op. Gelukkig bleek binnen redelijke termijn een voldoende hoeveelheid copij voorhanden om met de werkzaamheden te kunnen starten. Heel belangrijk daarbij is naar de mening van de redactie de bereidwillige medewerking van het Bergse gemeente-archief geweest. Overigens is een dergelijke medewerking voor een publicatie als de voorliggende een *conditio sine qua non*.

De huidige redactie ziet zichzelf in deze samenstelling niet als een blijvertje, maar veeleer als een wegbereider voor de toekomst. Dáárom, en omdat de redactie natuurlijk niet in de gelegenheid is geweest om in de huidige omstandigheden aan het door haarzelf gekoesterde ideaalbeeld te beantwoorden, wordt hieronder dat ideaalbeeld in het kort geschetst.

Naar de mening van de redactie moet lokale geschiedschrijving, zo goed als alle andere takken van geschiedschrijving, de toets van wetenschappelijke kritiek kunnen doorstaan. Dat legt vooral de amateur-historicus zware verplichtingen op. Vooral hij zal zich rekenschap moeten geven van het feit, dat, overigens op te waarderen gronden berustend chauvinisme een kwade genius kan zijn voor de geschiedschrijver. De redactie van een bundel als de onderhavige zal bijgevolg in de eerste plaats voor de amateurhistoricus als toetssteen en soms ook als adviseur moeten kunnen fungeren. Voorts dient naar de mening van de redactie een bundel opstellen over regionale geschiedenis een aantrekkelijke spreiding te bevatten over tijdvakken én naar onderwerp én soort.

Het lijkt de redactie duidelijk, dat in de toekomst meer aandacht besteed zal moeten worden aan de oude geschiedenis van onze stad, terwijl voor wat betreft de middeleeuwen aandacht geboden is voor sociale- en rechtsgeschiedenis, waar immers institutionele- en economische geschiedenis zich tot nu toe als de meest aantrekkelijke voor geschiedschrijvers hebben doen kennen. De geschiedenis van onze stad omvat echter niet alleen oude- en middeleeuwse geschiedenis. Aan het tijdperk vanaf de 80-jarige oorlog tot aan Napoleon, alsmede ook aan de negentiende eeuw is tot dusverre weinig aandacht besteed. Bovendien is ook de contemporaine geschiedenis van de stad Bergen op Zoom de aandacht ten volle waard.

Ten aanzien van de praktijk van regionale geschiedschrijving is de redactie van oordeel, dat samenwerking in breder verband niet alleen wenselijk is, maar ook onvermijdelijk. Het laatste, omdat zich nu al aftekent, dat de lasten van versnipperde activiteit op het gebied van publicatie van regionale geschiedschrijving in de naaste toekomst ondraaglijk zullen worden. In de regio verschijnen immers sinds enige

tientallen jaren de Jaarboeken 'De Oranjeboom', 'De Ghulden Roos' en de 'Publicaties van het archivariaat Nassau-Brabant'.

Een economisch motief dus, dat ook opgeld doet voor anderen in de regio. Samenwerking is wenselijk, óók omdat de geschiedenis van stad en land van Bergen op Zoom niet los is te zien van de geschiedenis van de omringende, (en zelfs, wat voor Roosendaal, Steenberghe, Nieuw-Vossemeer en Dinteloord opgaat: inliggende) gebieden. Een gedachte, die terug is te vinden in naamgeving van de Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom en die bovendien uitstekend past in de ophanden zijnde gewestvorming in Nederland, óók in de organisatie van het archiefwezen. Rekening houdend met de ditmaal beperkte mogelijkheden meent de redactie in deze bundel toch al zoveel mogelijk tegemoet gekomen te zijn aan de door haar ontwikkelde visie. Zij koestert de hoop, dat haar ideeën over regionale samenwerking gewillige oren zullen ontmoeten, niet in het minst bij bestuur en leden van de Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom, tot welke laatsten de leden van de redactie zich steeds gaarne zullen blijven rekenen.

De redactie

MEDEWERKERS AAN DEZE BUNDEL

van Ham, W. A. (1937)

Wetenschappelijk archiefambtenaar: assistent ten gemeente-archieven te Bergen op Zoom. Na gymnasiale studies opleiding aan de rijksarchiefschool. Publiceerde in tijdschriften en jaarboeken.

Voornaamste werkstukken: Het Doorluchtig Huis van Bergen op Zoom (Zaltbommel 1969). Tekeningen van Bergen op Zoom (in samenwerking met J. H. van Mosselveld, 1973).

Härtel, E.G.H. (1927)

Doctor in de letteren; wethouder der gemeente Bergen op Zoom.

Doctoraal Sociale geografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; promotie Groningen 1962. Publicaties op het gebied van aardrijkskunde, geschiedenis en ruimtelijke ordening. Voornaamste werkstuk: Bergen op Zoom, proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse (Terborg, 1961; dissertatie).

Stuart, W.C.M. (1943)

Doctoraal geschiedenis Katholieke Universiteit Nijmegen; public relations officer Rotterdamsch Beleggingsconsortium N.V.

Specialisatie: geschiedenis der middeleeuwen. Voornaamste werkstuk: Middeleeuwse rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom - 1431 (handschrift 1972, doctoraalscriptie).

van der Tuin, H. (1903)

Lector in de nederlandse taal en letterkunde aan de Sorbonne te Parijs 1947-1954. Docteur-ès-lettres de l'université de Lille. Publicaties in tijdschriften onder meer in de Revue de Littérature Comparée.

Voornaamste werkstukken L'évolution psychologique, esthétique et

littéraire de Théophile Gautier (Paris 1933); Les vieux peintres des Pays-Bas et la critique artistique en France de la première moitié du XIXe siècle, (Paris 1948); Les vieux peintres des Pays-Bas et la littérature en France dans la première moitié du XIXe siècle, (Paris 1953).

Verschuren, G.C.J. (1945)

Doctoraal sociale geografie (planologie) aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; planologisch onderzoeker dienst gemeentewerken Bergen op Zoom.

van de Walle, J.E. (Clemens) (1898)

Direkteur St. Franciscus-kweekschool voor onderwijzers 1929-1939; Algemeen Overste Broeder van Huijbergen 1939-1957. Thans archivaris van de Broeders. Publiceerde in tijdschriften en jaarboeken, onder meer over de levensstijl van de Wilhelmiëten rond 1700.

Weyts, J.L.C. (1946)

Bouwkundig ingenieur; specialisatie: restauratie van monumentale gebouwen; architect. Publiceerde in tijdschriften en jaarboeken.

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Schetskaart van West-Brabant 1794-1795
2. Schetskaart van het Markiezaat 1567
3. Schetskaart van de dorpen in het Markiezaat
4. Kaart van de dorpskern van Wouw.
5. Kaart van de dorpskern van Huibergen.
6. Kaart van de dorpskern van Ruygenhil.
7. Situatie van de landgoederen Klavervelden en Hengstmeer
8. Situatie van het landgoed Mattemburgh.
9. Gezicht op het huis Mattemburgh
10. De Nieuwe Molen te Fijnaart.
11. Het beleg van Steenbergen in 1590.
12. Kaart van de polders van Nieuw-Vossemeer
13. Standbeeldje van Merijntje Gijzen te Nieuw-Vossemeer
14. Oorkonde waarbij Wenceslaus en Johanna, hertogen van Brabant aan Bergen op Zoom vrijdom van bede verlenen, 1357 /58
15. Reconstructie van het klooster van Huijbergen
16. Kaartje van het klooster en dorp Huijbergen en hun omgeving
17. Reconstructie van de voorgevels van de huizen Grote Markt 38 en 1 (De Draak en De Olifant) 16e eeuw
18. Profiel van een balksleutel in het huis Sint Annastraat 20
19. Profiel van een balksleutel in het huis Korte Meestraat 16
20. Grondplan van de huizen hoek Sint Annastraat-Korte Meestraat.

21. Reconstructie van de situatie rond de Sint Annastraat vóór 1500.
22. Reconstructie van de situatie rond de Sint Annastraat in 1517
23. Dwarsdoorsnede over het pand Sint Annastraat 20.
24. Gedeelte van de gevelwand aan de Sint Annastraat
25. Achtergevels aan het binnenterrein van de huizen aan de Sint Annastraat
26. Portret van maarschalk De Löwendal
27. Paspoort voor maarschalk De Löwendal, 1747
28. Leeftijdsopbouw Bergen op Zoom, 1812.
29. Leeftijdsopbouw Bergen op Zoom, 1974
30. Leeftijdsopbouw Bergen op Zoom 1812 en 1974 (absoluut)

VAN MARKIEZAAT EN REGIO

ACHT KORTE STUDIES OVER WEST-BRABANT

door

W.A. VAN HAM

Op 12 november 1974 vond de officiële installatie plaats van de raad van het streekgewest Westelijk Noord-Brabant. Een jarenlange periode van verdeeldheid vooral op bestuurlijk niveau vond daarmee een einde. De gemeenten van West-Brabant voor lange tijd georganiseerd in de regio's Bergen op Zoom en Roosendaal en dus verdeeld over twee blokken (Steenbergen en Nieuw-Vossemeer behoorden zelfs tot beide overlegorganen) hebben elkaar dus eindelijk gevonden.

De verregaande verdeeldheid van de regio West-Brabant heeft reeds lang de aandacht getrokken. Laten we de vraag terzijde, of de Baronie van Breda met de dominerende gelijknamige stad er bijgevoegd moet worden, dan blijft toch nog een gewest met een belangwekkende geschiedenis over. Een geschiedenis die een gedeeltelijke verklaring geeft van zoveel verdeeldheid. Tot aan de Franse tijd was het gewest verdeeld in verschillende kampen. Het meest omvattend was het Markiezaat van Bergen op Zoom, dat vergeefs zocht de overige onderdelen tot zich te trekken. Dat waren Roosendaal behorende tot de Baronie van Breda en de heerlijkheden Steenbergen, Nieuw Vossemeer, Willemstad en Prinsenland. Doch ook binnen het Markiezaat bestonden onderdelen met een bijzondere status en een eigen karakter. Vooral Wouw en Oudenbosch vormden bestuurscentra die zich soms maar node schikten naar de wensen van de hoofdstad Bergen op Zoom. De plaatsen ten zuiden van die stad hadden eigen heren en konden pas na eeuwenlange zelfstandigheid met het Markiezaat worden verenigd.

Wanneer we een venster openen op de geschiedenis van Markiezaat en regio doen we dit mede met het doel de onverbreekelijke historische verbanden tussen beide gebieden aan te tonen. Geografisch is de eenheid zo duidelijk dat ze nauwelijks toelichting behoeft. Uiteraard moest uit een veelheid van onderwerpen een keus worden gemaakt. De gelegenheid werd te baat genomen om een aantal publicaties bijeen te brengen die over een aantal tijdschriften verspreid verschenen waren.

Uiteraard wordt het territorium van Stad en Land van Bergen op Zoom als eerste beschouwd, waarbij vooral de politieke en bestuursaspecten aan de orde komen. De dorpen worden vergeleken en gegroepeerd in een bijdrage over de West-Brabantse dorpsplattegronden. Van de landgoederen bij Bergen op Zoom zijn 'Goeree' en 'de Mattemburgh' behandeld. De Nieuwe Molen, eens deel uitmakend van het domein van de markies onder Fijnaart (en thans verdwenen) wordt herdacht. Drie van de vier gemeenten die wel tot de regio, doch niet tot het Markiezaat behoorden, te weten Steenbergen, Nieuw-Vossemeer en Roosendaal, worden nader bekeken. Tenslotte de geschiedenis van een voormalig West-Brabander die stad en regio door zijn merkwaardige levensloop als het ware verbindt: de schrijver A.M. de Jong.

1. *Schetskaart van West-Brabant 1794-1795 (Schetskaart W.A. v. Ham)*

O = Oud Beijmoer; N = Nieuw Beijmoer; V = Voornseinde

1. HET MARKIEZAAT VAN BERGEN OP ZOOM

GRONDGEBIED

Te Bergen op Zoom is de naam ‘Markiezaat’ tamelijk populair. Het feit dat verenigingen van allerlei aard en pluimage zich met die naam sieren kan er op wijzen dat de ware betekenis niet iedereen duidelijk is. De naam past het meest bij verenigingen en stichtingen die een werkterrein hebben dat zich over de hele regio uitstrekt. Want het Markiezaat omvatte, met enige uitzonderingen, vrijwel de hele West-Brabantse regio. De naam Markiezaat is ingevoerd toen keizer Karel V in 1533 stad en land van Bergen op Zoom tot markgraafschap verhief. Achtereenvolgens zullen hier het territorium (rechtsgebied) en de bestuursorganisatie van het Markiezaat in het kort worden behandeld. Tenslotte volgt een opgave van de plaatsen die in een bijzondere verhouding tot het Markiezaat stonden, hoewel ze er deel van uitmaakten ¹).

Het land van Bergen op Zoom maakte tot 1287 deel uit van de heerlijkheid Breda. Na het overlijden van Arnoud van Leuven, weduwnaar van de laatste vrouwe uit het huis van Breda en Schoten, kwam de scheiding tot stand. De hertog van Brabant had tevoren bepaald dat na Arnouds verscheiden Raso van Liedekerke de stad Breda en de daarbij behorende leengoederen zou bezitten en dat Gerard van Wezemaal een gelijkwaardig deel van de heerlijkheid zou verkrijgen ²).

-
- 1 De tekst is eerder gepubliceerd als inleiding bij: ‘De leengoederen en de leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom’ in: Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud-hertogdom Brabant, 3e Reeks, 52 (1969) blz. 5-90.
 - 2 F. F. X. Cerutti, Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda, Utrecht 1956 (hierna aan te halen als: Rechtsbronnen) nr. 65.

Globaal genomen omvatte het gebied dat Gerard van Wezemaal ontving de heerlijkheden Bergen op Zoom en Wouw. De heerlijkheid Bergen op Zoom besloeg het gebied van de tegenwoordige gemeenten Bergen op Zoom, Halsteren, Woensdrecht, Ossendrecht, Huijbergen en Putte. De heerlijkheid Wouw besloeg het gebied van de tegenwoordige gemeenten Wouw en Roosendaal en gedeelten van de gemeenten Oud en Nieuw-Gastel, Rucphen en Steenbergen. De heerlijkheid Wouw ging echter niet in zijn geheel aan Gerard van Wezemaal over. De heer van Breda had eveneens gedeelten daarvan verworven, waaruit hij de heerlijkheid Roosendaal vormde ³). Nadien wist hij de invloed van de heer van Bergen op Zoom in het gebied van Roosendaal vrijwel geheel terug te dringen. De laatste bleef echter nog lange tijd cijnzen heffen in alle gehuchten van die heerlijkheid ⁴). Ook hadden de heren van Bergen op Zoom en van Breda binnen de oude heerlijkheid Wouw nog gemeenschappelijk land, 'eeninghe' of 'gemeyn land' genaamd ⁵). Van de oostelijk van Roosendaal gelegen gebiedsdelen van de heerlijkheid Wouw viel het grootste deel, met uitzondering van Langendijk, in de volgende eeuwen uiteen in enkele afzonderlijke jurisdicties. Het moet wel daaraan toegeschreven worden dat de titel 'Heer van Wouw', nog door Gerard van Wezemaal gevoerd, na diens overlijden zelden meer voorkwam en dat Wouw sindsdien slechts als een onderdeel van de heerlijkheid Bergen op Zoom beschouwd werd.

Naar het noorden en het zuiden was deze heerlijkheid in 1287 niet scherp begrensd. Ten noorden van het kerngebied Bergen-Wouw lagen Steenbergen, Gastel, Oudenbosch en Hoeven. Ook dit gebied

3 P. C. Boeren, Van Haviksdonk tot Roosendaal. in jaarboek De Ghulden Roos nr. 25, blz. 65 e.v.

4 Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archief Raad en Rekenkamer (Markiezaats-archief, hierna aan te halen als: ARR) inv. nrs. 999 en 1033. Als onderdelen van de heerlijkheid Roosendaal worden genoemd: Roosendaal, Hulsdonk, Kalsdonk, Borteldonk, Nispen, Rietgoor, Vroenhout en Vinkenbroek

5 Rechtsbronnen nr. 68; ARR inv. nr. 327 fol. 52. Ch. nrs. 1 en 107.

werd grotendeels gemeenschappelijk bestuurd. In het zuiden grensde het land van Bergen op Zoom aan Zandvliet, Berendrecht en Stabroek, waar de heer van Bergen op Zoom lange tijd rechten bleef uitoefenen die kennelijk van de vroegere heren van Breda op hem waren overgegaan. De verhouding tot de heerlijkheid Bergen op Zoom van deze gebieden bleef tot de vrede van Munster (1648) tweeslachtig. Daarna werd iedere band verbroken ⁶). Eerst tijdens het bewind van het geslacht Glymes (1419-1567) als heren van Bergen op Zoom kwam een einde aan de verregaande territoriale versnippering van West Brabant. In 1458 gingen de graaf van Nassau als heer van Breda en de heer van Bergen op Zoom over tot verdeling van hun tot dusverre gemeenschappelijk bestuurde gebieden. Steenberg en delen van Wouw en Roosendaal vielen toe aan de heer van Breda; Gastel, Oudenbosch en Hoeven kwamen aan de heer van Bergen op Zoom ⁷). Hiermede verwierf de laatste ook aanspraken op het gorzengebied tussen de rivieren de Mark en Dintel en het Hollands diep. Nadat de grenzen met de heerlijkheid Niervaart (Klundert) in het begin van de zestiende eeuw waren geregeld, konden de inpolderingen in die streek grootscheeps worden aangepakt.

6 C. Sloomans, Privileges voor Zandvliet en Berendrecht, in *Taxandria* (Bergen op Zoom), jaargang 50, blz. 42-44.

7 K. Sloomans in de gedenkbundel uit Stad en Land van Steenberg, Steenberg 1958, blz. 7-27.

Hierdoor kwamen de heerlijkheden Standdaarbuiten, Nieuw-Gastel, Fijnaart, Ruygenhil en Heijningen tot stand ⁸⁾). In 1480 kocht de heer van Bergen op Zoom de rechten op de heerlijkheid Gageldonk voor zover deze zich binnen het gebied van Wouw en Heerle uitstreckte. Nadien incorporeerde hij deze enclaves zodanig in de heerlijkheid Wouw, dat de juiste ligging ervan thans nog slechts bij benadering is aan te duiden ⁹⁾). De heerlijkheid Borgvliet, ten zuiden van de stad Bergen op Zoom gelegen, bleef een afzonderlijk leen van het hertogdom Brabant ook nadat de heer van Bergen de heerlijke rechten in 1481 had gekocht ¹⁰⁾). Hoewel Borgvliet formeel dus geen deel van de heerlijkheid Bergen op Zoom was, werd het beheer van het gebied geheel in het bestuursapparaat van de heerlijkheid Bergen op Zoom ingepast.

De kroon op het werk van het huis Glymes was de verheffing van stad en land van Bergen op Zoom tot markgraafschap in 1533 ¹¹⁾). Deze verheffing bevestigde stad en land van Bergen op Zoom nogmaals als een zelfstandig territorium, thans ook in titulatuur gelijk aan het markgraafschap van Antwerpen, dat zo lang op de juridische suprematie in dit gebied aanspraak had gemaakt.

In 1567 omvatte het Markiezaat van Bergen op Zoom ¹²⁾):

-
- 8 C. Slootmans, Jan metten Lippen, Rotterdam-Antwerpen 1945. blz. 13, 98, 216, 367 en 391.
 - 9 Ch. nr. 271; F. F. V. Cerutti, Gageldonk, in jaarboek De Ghulden Roos nr. 5, blz. 52 e.v.; J. B. van Loon, Altena, in Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde, jaargang 40, blz. 102-111.
 - 10 ARR Ch. nrs. 56 en 57.
 - 11 ARR Ch. nr. 39.
 - 12 Als verdere onderdelen moeten nog worden genoemd: binnen de huidige gemeente Halsteren: Oud en Nieuw Beijmoer en de Noordpolder; binnen Woensdrecht: Witte Moer, Wissendijk en Corteven; binnen Wouw: de Moernering; het Vaartgerecht in het Oostkwartier; binnen Hoeven: Sint

binnen de
tegenwoordige
gemeente ¹³⁾

de jurisdictie(s)

Bergen op Zoom	stad en vierschaar, Noordland, Noordgeest, Vankput en Zuidland
Halsteren	Halsteren, Polder, Glymespolder.
Woensdrecht	Woensdrecht, Hoogerheide, Hildernisse en Zuidgeest.
Ossendrecht	Ossendrecht, Calfven.
Putte	Putte.
Huijbergen	Huijbergen.
Wouw	Wouw, Moerstraten en de Moernering.
Rucphen	Rucphen, het land van Voorne bij Sprundel, het land van Bergen over de Nieuwenberg, (en Langendijk, behorende onder de heerlijkheid Wouw).
Oudenbosch	Oudenbosch en Nieuwenbosch.
Hoeven	Hoeven.
Oud en Nieuw-Gastel	Oud-Gastel en Nieuw-Gastel.
Standdaarbuiten	Standdaarbuiten.
Fijnaart en Heijningen	Fijnaart.
Willemstad	Ruygenhil.

Maartenspolder. Van deze onderdelen is de juridische positie in de behandelde periode onduidelijk.

¹³ Anno 1975

BESTUURSORGANISATIE

De lokale schepenbanken op het platteland van het Markiezaat stonden onder toezicht van de schout als vertegenwoordiger van de heer. Deze stelde een drossaard aan om toezicht op de schouten te houden. In de loop van de zestiende eeuw ging de markies over tot het benoemen van kwartierschouten, drossaard of baljuw genaamd.

Globaal onderscheidde men oorspronkelijk slecht twee kwartieren, Bergen op Zoom en Wouw. Het kwartier van Bergen op Zoom werd later gesplitst in twee gedeelten: de dorpen Noordwaarts (Halsteren en omgeving), oorspronkelijk Noordkwartier genaamd en de dorpen Zuidwaarts (Woensdrecht en omgeving), later Zuidkwartier genaamd. De drossaard van Wouw was tevens kastelein van het slot aldaar en schout van het land van Voorne (Voorneinde). De dorpen Oostwaarts (Oudenbosch en omgeving) werden eerst vanuit Bergen op Zoom bestuurd, doch vormden later een afzonderlijk kwartier, het Oostkwartier. De in het poldergebied ten noorden van de Mark en Dintel bedijkte heerlijkheden hadden een eigen schout of baljuw en vielen niet onder een kwartierschout; eerst laat in de zestiende eeuw kwam de naam Noord-Oostkwartier (later Noordkwartier) voor. Dit vormde echter geen bestuurlijke eenheid ¹⁴).

Het beheer van de geldmiddelen en de domeinen van de heer geschiedde tot 1520 door één rentmeester. Daarna ontstonden de rentmeesterschappen: stad en vierschaar, Zuidkwartier, Wouw, Halsteren c.a., Oudenbosch c.a. (hierbij waren die delen van de tegenwoordige gemeente Rucphen gevoegd, die rechterlijk onder de drossaard van Wouw behoorden) en van de polders benoorden Mark en Dintel, die ieder hun eigen rentmeester behielden. In 1599 werd Standdaarbuiten bij Oudenbosch c.a. gevoegd. Fijnaart, Heijningen en

14 ARR inv. nr. 254 fol. 154v, en 190: inv nr. 298 fol. 30.

Ruygenhil gingen in 1614 samen het Noordkwartier vormen. Wouw en Halsteren zijn in 1642 samengevoegd tot het Westkwartier, gezien hun geografische ligging een vreemde benaming. De drossaardschappen en de rentmeesterschappen vielen dus geografisch niet samen, al lijkt hun benaming daarop te wijzen. Om politieke redenen kwamen in de loop van de geschiedenis diverse combinaties van twee of meer drossaardschappen en van twee of meer rentmeesterschappen voor. Bovenstaand overzicht geeft dus van de ontwikkeling een sterk vereenvoudigd beeld. Het toezicht op de rentmeesters en het beheer van de kas van het gehele Markiezaat kwam in handen van een tesorier-generaal ¹⁵).

De heer van Bergen op Zoom won bij het treffen van belangrijke beslissingen het advies in van zijn belangrijkste leenmannen en ambtenaren. Bij langdurige afwezigheid deed hij zich vervangen door een stadhouder. Tegen het einde van de vijftiende eeuw nam het aantal te behandelen zaken een dusdanige omvang aan, dat deze 'vrienden van de Heer' wekelijks gingen vergaderen ¹⁶). In 1554 bleek een taakverdeling noodzakelijk geworden. Een deel van de raadslieden vormde nu de 'rekenkamer' en was belast met het toezicht op de geldmiddelen ¹⁵), terwijl de overigen, 'de raad', zich met het bestuur van de heerlijkheid in het algemeen bleven bezighouden.

In theorie bezat de heer al het land in de heerlijkheid. In de regel stond hij echter landen ter ontginning af tegen een jaarlijks te betalen bedrag, cijns genaamd. Een bijzondere vorm van ingebruikgeving was het leengoed. Daarbij werd een stuk land of een of ander recht aan een persoon, 'leenman' genaamd afgestaan tegen betaling van een bedrag, éénmaal te betalen het zogenaamd 'leenrecht' of 'heergewaden'. De meeste lenen waren erfelijk. Na het sterven van

15 ARR inv. 351 fol. 107

16 Domeinrekeningen in ARR 1480-1481 fol. 35; inv. nr. 249 fol. 1 en inv. nr. 250 fol. 1v.

een leenman moest zijn erfgenaam opnieuw het leen in bezit komen vragen, het zogenaamde 'leenverhef'. Daarbij werd opnieuw leenrecht betaald. De administratie werd gevoerd door een leenhof, waarvan de voorzitter in naam de heer zelf was, in de praktijk zijn stadhouder. Het leenhof van Bergen op Zoom fungeerde waarschijnlijk sinds het begin van het heerlijk regime, doch pas in de loop van de vijftiende eeuw kreeg het beheer vaste vormen. Het gezag van het leenhof nam aanzienlijk toe, nadat omstreeks 1553 het hoger beroep in burgerlijke zaken van de schepenenbanken op het platteland van de heerlijkheid op het leenhof dwingend werd voorgeschreven. De stadhouder van het leenhof was tevens voorzitter van de domeinraad en de griffier van de domeinraad was tevens griffier van het leenhof. Omstreeks 1554 komt voor het eerst de 'leenkamer' voor, een afzonderlijke administratieve tak van dienst naast de raad- en rekenkamer. Gezien het betrekkelijk geringe aantal werkzaamheden van het leenhof waren ook hier combinaties van functies met de bovengenoemde beheersorganen schering en inslag.

De bevoegdheden van de genoemde raad, de rekenkamer en het leenhof, strekten zich ook uit over de heerlijkheden die buiten de grenzen van het Markiezaat waren gelegen.

Volledigheidshalve worden deze heerlijkheden hier opgesomd. De heren van Bergen op Zoom verkregen deze heerlijkheden door koop of erfenis. Van de heerlijkheden die in de dertiende eeuw nog tot de invloedssfeer van de onverdeelde heerlijkheid Breda behoorden verkreeg de heer van Bergen op Zoom in 1287 **Zandvliet**, **Berendrecht**, **Stabroek**, in 1299 **Merksem** en **Schoten**. Later verwierf hij ook nog 's-**Gravenwezel** en **Half-Brecht**. Voorts had hij gedurende langere tijd de heerlijkheden **Essen-Kalmthout** en **Tholen-Schakerloo** in pand. Het mocht hem niet gelukken deze lenen tot een groter geheel te verenigen of ze bij het land van Bergen op Zoom te voegen. heerlijkheden **Glymes**, **Opperbais**, **Tourbisoul**, **Tourinnes**, **Hevillers** en

Walhain in Waals-Brabant, bezit van de heren van Bergen op Zoom uit het geslacht Glymes, werden in 1533 tot het graafschap Walhain samengevoegd. Verspreid in het hertogdom bezaten zij nog: **Herselt** en **Kwabeke**, half **Grimbergen** en **Malen** (Melin), **Vorselaar**, **Retie** en **Lichtaart**, **Waver**, **Bierbeek**, **Opvelpe**, **Leefdaal**, **Mulstede**, **Vossem** en **Dormaal**. De buiten het hertogdom Brabant gelegen heerlijkheden **Kinkempois** (bij Luik) en **Escaudoeyvre** (bij Kamerijk) behoorden eveneens geruime tijd aan het huis van Bergen op Zoom.

BIJZONDERE GEBIEDEN

Ossendrecht werd in 1213 door de hertog van Brabant aan de Heer van Breda geschonken. Op zijn beurt beleende deze in 1277 Nicolaas van Cats met de heerlijkheid ¹⁷⁾ Kort daarna moet Ossendrecht in twee delen zijn uiteengevallen. De ene helft kwam in handen van de familie Van der Maelstede, terwijl de andere helft in de familie Van Cats bleef ¹⁸⁾. De heer van Bergen op Zoom kocht in 1503 de helft van Van der Maelstede, die inmiddels was overgegaan in de familie Beyers van Voxdale ¹⁹⁾. De andere helft kon pas in 1761 door de Markies worden teruggekocht ²⁰⁾.

Woensdrecht werd omstreeks 1250 door de heer van Breda aan de heer van Kruijningen in leen gegeven ²¹⁾. De heer van Bergen op Zoom kocht de heerlijkheid in 1493 ²²⁾.

Polder, ook wel Heer Boudespolder genaamd, schijnt in zeven tot acht laaggelegen landen aan de Schelde en de Eendracht stonden blijkbaar onder Zeeuwse invloed. Hierop wijst niet slechts de term

17 Rechtsbronnen nrs. 15 en ARR inv. nr. 328 fol 68v.

18 ARR inv. nr. 328 fol. 68v.

19 Repertorium nr. 82.

20 ARR inv. nr. 1249 fol. 441.

21 Rechtsbronnen nr. 254.

22 ARR Ch. nrs. 53, inv. nr. 4702

‘ambacht’ die hier voor de lage heerlijkheid werd gehanteerd doch ook het feit, dat hier het Zeeuwse leenrecht van toepassing was ²³⁾.

²³⁾ **Polder**, ook wel Heer Boudenspolder genaamd, schijnt in zeven tot acht ambachten te zijn uitgegeven. Hierop slaan vermoedelijk de namen van de tienhoeken: Bergen, Heesbeen, Reimerswaal, Maelstede, Scherpenisse, Baarsdorp en Ranst. Deze namen kwamen ook als familienamen van de ambachtsheren voor. De heer van Bergen op Zoom kocht in de loop van de vijftiende eeuw verschillende van deze ambachten ²⁴⁾.

Beijmoer. Uit oorkonden van 1319 en 1371 blijkt dat de heerlijke rechten daar in handen waren van meerdere personen, in 1319 een twaalftal, later een drietal leden van de familie van der Maelstede. Deze stonden in 1392 hun rechten aan de heer van Bergen op Zoom af. ²⁵⁾.

Marten Zoetart van den Noorlande verkocht in 1393 aan de heer van Bergen op Zoom zijn leengoed het Noordland, waaronder ook de heerlijkheid was begrepen ²⁶⁾.

Hildernisse bestond uit vijf of meer ambachten. De heer van Bergen op Zoom kocht in de loop van de vijftiende eeuw een aantal van deze ambachten ²⁷⁾. Eén ambacht bleef tot 1732 in particuliere handen en kwam eerst toen weer in handen van de markies ²⁸⁾.

Hoogerheide. In 1353 gaf de heer van Bergen op Zoom de hoge heerlijkheid aan Godevaart van der Dilft ²⁹⁾. Na veelvuldige geschillen

²³⁾ authentieke zetfout; ook de dubbele vermelding is authentiek.

²⁴⁾ Domeinrekeningen 1424-1425 fol. 15v; 1439-1440 fol. 8; 1471-1472 ongefolieerd.

²⁵⁾ ARR Ch. nr. 18.

²⁶⁾ Cartularium van de heren van Bergen op Zoom, fol. 31.

²⁷⁾ ARR inv. nr. 4702. Domeinrekening 1494-1495 fol. 7v, 8v en 9.

²⁸⁾ ARR inv. nr. 1248 fol. 187.

²⁹⁾ ARR Ch. nr. 50

Moll a.w. blz. 31 noemt Hoogerheide ten onrechte een geheel van Bergen op

met de heren van Hoogerheide, die zich in de 17e eeuw ‘vrijheren’ noemden, kocht de Markies in 1761 de heerlijkheid ³⁰).

Calfven. Hoewel zeer klein van omvang en geheel door de heerlijkheid Ossendrecht omsloten vormde dit leen een afzonderlijke heerlijkheid waarvan het bestaan uit de 15e eeuw voor het eerst bekend is ³¹). De markies van Bergen op Zoom kocht de heerlijke rechten in 1773 ³²).

Huijbergen is ontstaan in 1263 door de uitgifte van woeste gronden aan Willem Bollaert door de heer van Breda. Met de daar gestichte kapel en meerdere landerijen kwam Huijbergen na enige tientallen jaren in handen van een daar gesticht klooster van de orde der Wilhelmiëten. Tezelfdertijd wist de abdij van Tongerlo het oostelijk deel van de huidige gemeente te verwerven, zodat Huijbergen tot aan de negentiende eeuw een tweeherig dorp bleef: het westen onder het Markiezaat, het oosten onder Tongerlo. De Wilhelmiëten oefenden in het oostelijk deel heerlijke rechten uit, die zij in 1758 aan de markies van Bergen op Zoom verkochten. Tevoren was de markies vrijwel uitsluitend overheer, dat wil zeggen dat hij alleen de criminele rechtspraak bezat. Kwesties met het klooster bleven niet uit, hoewel de bijzonder kleine gemeenschap ook wel eens de steun van de heer van Bergen moest zoeken tegen de machtige nabuur uit Tongerlo ³³).

Hoeven vormde het centrum van een omvangrijk gebied dat aanvankelijk ook Oudenbosch en delen van Oud-Gastel omvatte en door de heren van Breda en Bergen op Zoom in de jaren 1275-1296 aan de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde te Hemiksem (thans te

Zoom onafhankelijke heerlijkheid, gelijk te stellen met de hertogs-heerlijkheid Borgvliet.

30 ARR inv. nr. 1249 fol. 217.

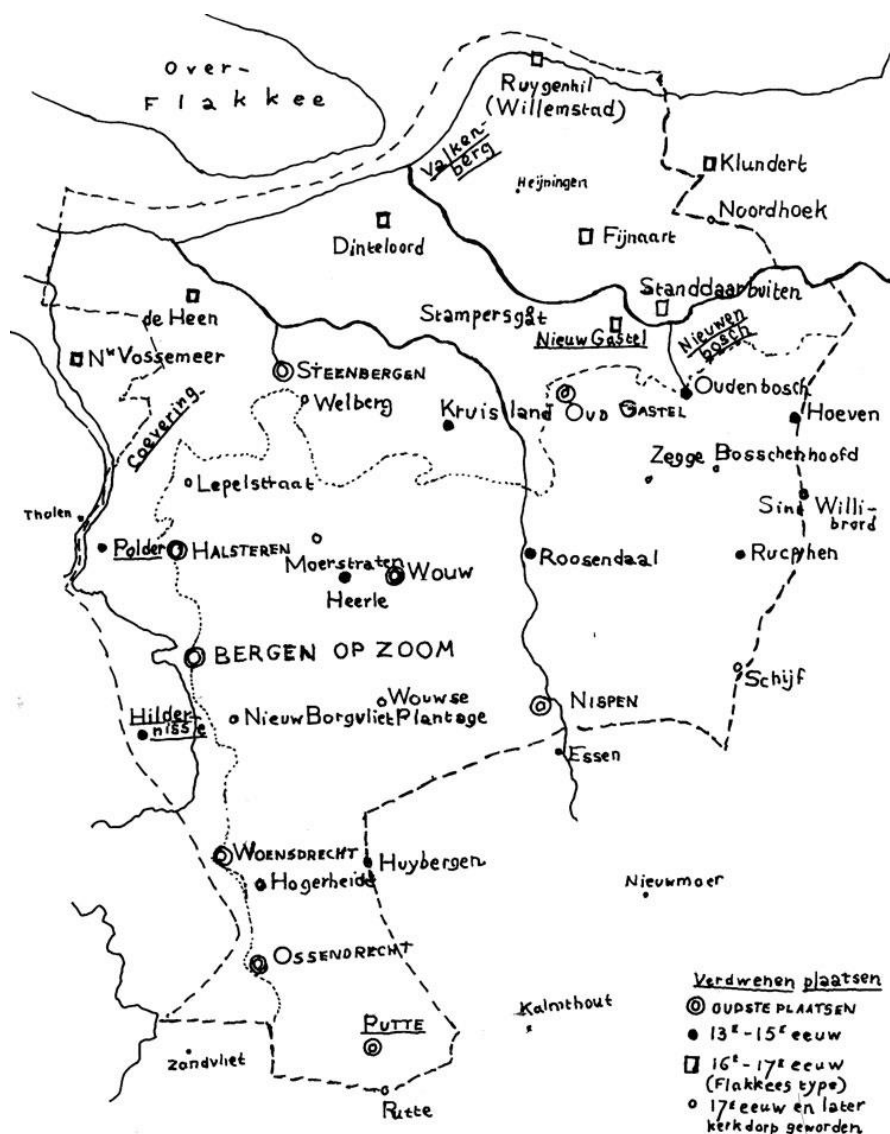
31 Domeinrekening 1480-1481 fol. 23.

32 ARR inv. nr. 1249 fol. 489v.

33 Geschiedenis van het klooster te Huijbergen (Huijbergen 1906) passim.

Bornem) was verkocht of geschonken. De heren van Breda en Bergen op Zoom bezaten er gezamenlijk de hoge heerlijkheid tot 1458. In dat jaar werd deze bij verdeling aan de heer van Bergen op Zoom toegewezen. Alle andere heerlijke rechten werden door de abdij uitgeoefend. De heer van Bergen op Zoom wist echter met succes de abdij uit Gastel en Oudenbosch terug te dringen, zodat alleen Hoeven overbleef. Daar had de abdij een 'uithof' in Bovendonk. De betrekkelijke onafhankelijkheid van Hoeven kreeg een extra nadruk doordat in de loop van de zeventiende eeuw de bisschop van Antwerpen de rechten van de abdij overnam. Zodoende had de markies een machtige tegenstrever gevonden en bleef een wankel evenwicht bestaan tot aan het einde van het Markiezaat ³⁴).

34 C. Lohmann, 'Een blik in de historie' in: Gids voor Oudenbosch, Oudenbosch 1966, blz. 7-14; idem, 'Geschiedenis in vogelvlucht', in: Gids voor de gemeente Hoeven, Hoeven 1966, blz. 5-13. A. Delahaye, De eerste drie eeuwen van Gastel. Zundert 1968, passim.

3. Schetskaart van de dorpen in het Markiezaat (Schetskaart)

2. WEST BRABANTSE DORPSPLATTEGRONDEN

De groeikracht die vele dorpen sedert de wederopleving van Noord-Brabant na het midden van de vorige eeuw kennen, manifesteert zich niet alleen in de vorming van geheel nieuwe wijken rond de oude kernen, maar heeft ook vaak ingrijpende wijzigingen van de oude centra tot gevolg. Door sanering en krotopruiming verdwijnt veel van het oude aspect van de dorpen. Doorbraken van gevelwanden van dorpsstraten en -pleinen, noodzakelijk geworden door het toenemende verkeer, veranderen de plattegronden.

Het is voldoende reden om door bestudering van wat nog van de oude dorpskernen rest en van archieven en kaartenmateriaal, te trachten een overzicht samen te stellen van de oorspronkelijke situatie.

Hetgeen hierna volgt, is een poging daartoe, die beperkt blijft tot de westrand van Noord-Brabant.

Dit gebied, dat het voormalige Markiezaat van Bergen op Zoom en de daarbinnen gelegen enclaves Steenbergen, Nieuw-Vossemeer, Roosendaal, Willemstad, Dinteloord en Borgvliet omvat, is wat de historisch-topografische beschrijving van zijn dorpskernen aangaat niet erg verwend. De voorkeur van de heemkundigen ging veelal uit naar de oudere woongebieden waar archeologische vondsten te verwachten waren ³⁵), terwijl de belangstelling van de wetenschappelijke beoefenaars van de agrarische geschiedenis zich

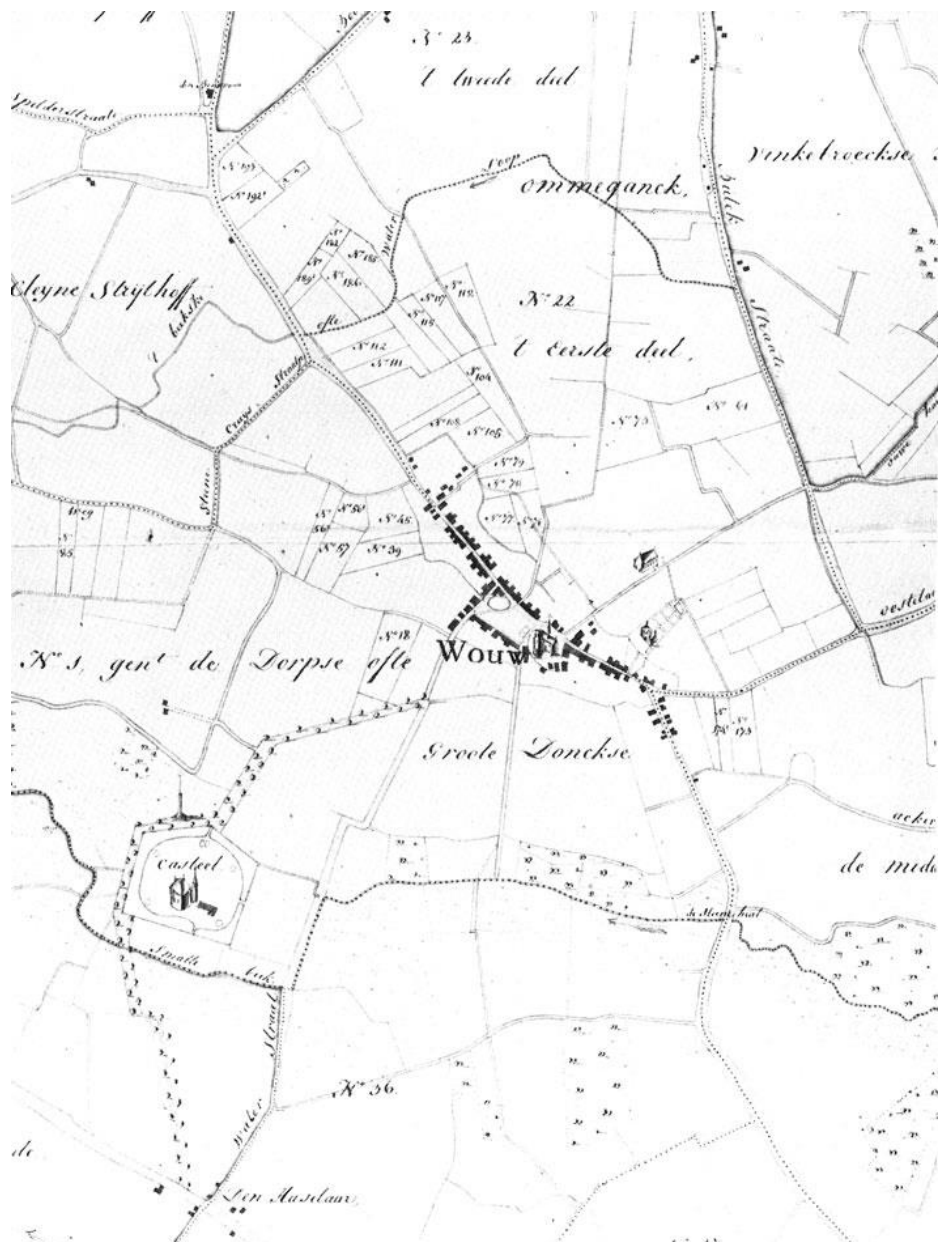
35 Eerder gepubliceerd in: Brabantia (1967) blz. 125-133. Van de hierna te noemen publicaties bevatten slechts enkele materiaal over de planologie der dorpen. Over sommige dorpen bestond zelfs geen enkele publicatie. Hiervoor moet verwezen worden naar het verouderde werk over de Geschiedenis van het Bisdom Breda door J. B. Krüger, (deel 3, Bergen op Zoom z.j. en deel 4, Roosendaal 1878) en naar de meer modern opgezette doch helaas onvoltooide geschiedenis van dit bisdom door G.C.A. Juten, Het dekenaat van Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1925-1938. Gebruik werd gemaakt van het archief van het Markiezaat van Bergen op Zoom (Gemeente-archief Bergen op Zoom).

meestal beperkte tot de meer oostwaarts gelegen zandgronden ³⁶). Fockema Andreae gaf van enkele West-Brabantse dorpen rake typering in een nationaal opgezet standaardwerk, maar hij moest daarbij uiteraard onvolledig blijven ³⁷).

Bij het volgend overzicht valt het accent op de dorpen van de lager gelegen gronden. Hieraan is namelijk tot dusver het minst aandacht besteed, terwijl juist van die dorpen het meeste kaart- en archiefmateriaal bewaard is gebleven. De vaak treffende overeenkomst tussen de plattegrond van enkele van deze dorpen en die op het Zuid-Hollandse eiland Flakkee geeft aanleiding tot een vergelijkende beschouwing. Ook de verdwenen dorpen worden in het overzicht betrokken. De dorpen op de hoger gelegen gronden in het beschreven gebied ontstonden enige eeuwen eerder en hun oorsprong blijft veelal in het duister.

36 H. J. Keuning, 'De problematiek van de ontwikkeling van het Brabants Cultuurlandschap', in: Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 52 (1901), blz. 13-21. Over de Brabantse dorpen zie tevens de bijdragen van A. D. Kakebeeke in: Brabants Heem XIII (1961), blz. 57-64 en XIV (1962) blz. 79-91.

37 Duizend jaar bouwen, deel I, Amsterdam 1949, blz. 112-115.

4. Kaart van de dorpskern van Wouw (Fragment van een kaart door H. Adan 1769. Kopie door J. B. Adan, 1817. Gemeente-archief Bergen op Zoom, Nederlandse kaarten nr. 1630).

DE DORPEN OP DE HOGE GRONDEN

Op de hoger gelegen gronden valt het onderscheid op tussen de plattegrond van de dorpen die voorheen een min of meer centrale plaats innamen in staatkundig of kerkelijk opzicht en die van de overige.

De eerste groep heeft al vroeg (wellicht sinds het ontstaan van de nederzetting) een ruim aangelegd marktveld. Twee van deze dorpen, Bergen op Zoom en Steenberg, groeiden al vroeg uit tot stad. Wouw en Oud-Gastel waren voorheen het middelpunt van uitgestrekte parochies. Roosendaal kon, hoewel het stad noch kerkelijk centrum was, profiteren van zijn gunstige geografische ligging ³⁸).

De overige dorpen bestaan in hoofdzaak uit één straat waarin de dorpskerk domineerde; de gemeentehuizen zijn meestal van later datum en waren aanvankelijk van zeer bescheiden aard.

Alleen Oudenbosch, evenals Roosendaal gunstig gelegen, kreeg reeds vroeg een uitbouw in de richting van de haven. Na de rampzalige Tachtigjarige Oorlog herstelde het dorp zich. Er ontwikkelden zich zelfs enige achterstraatjes, zodat de groei een kleinstedse allure ging vertonen. Door de bouw van de koepelkerk, een imitatie van de Sint-Pieter te Rome, die in de vorige eeuw plaatsvond op een terrein meer westelijk van de oude dorpskerk gelegen (deze viel onder de slopershamer) veranderde het aspect van het dorp totaal.

38 C.J.F. Slootmans, *Bergen op Zoom de stad der markiezen*, Amsterdam 1949, blz. 9-16; *Gedenkbundel Uit Stad en Land van Steenberg*, Steenberg 1958, blz. 153-170; *De Ghulden Roos*, jaarboeken 1957, blz. 77-91, 1964, blz. 49-64, 1963 blz. 97-149 en 1965 passim.

Woensdrecht, Ossendrecht en Putte werden ontvolkt en gedeeltelijk afgebrand ⁴⁰). Het oude Putte verdween zelfs geheel. Alleen een perceel genaamd het Oude Kerkhof en een weg genaamd Kerkstraatje, één kilometer ten noorden van het huidige dorp, herinnerden nog lange tijd aan de oude nederzetting ⁴¹). Pas een tiental jaren later, in 1593, konden de bewoners van het zuidkwartier naar hun geschonden haardsteden terugkeren. De herbouwde dorpen kregen een verspreide bebouwing die aan gehuchten doet denken. Dit geldt tevens voor Huijbergen, dat letterlijk in de schaduw lag van het Wilhelmiën-klooster. Het nieuwe Putte werd gebouwd bij de kerk, die in 1615 nabij de grens was gesticht. In de achttiende eeuw omvatte het dorp slechts een achttal huizen op Nederlands gebied en een gelijk aantal op Oostenrijks territorium (thans België). In de moderne tijd groeiden beide kernen aaneen, zodat de rijksgrens thans de dorpskom doorsnijdt.

De onderdrukking van de openbare uitoefening van de katholieke eredienst had tot gevolg dat onder andere te Hoogerheide en Lepelstraat, tot dan bescheiden gehuchten, schuurkerken werden geplaatst. Het effect was omgekeerd evenredig: juist door de bouw van deze bedehuizen groeiden zij uit tot de grootte van de andere dorpen. Het dorp Hoogerheide overvleugelde zodoende het oude dorp Woensdrecht ⁴²).

40 ARR inv. nr. 640, fol. 3-5 en 10

41 Dit ter correctie van hetgeen J. B. van Loon zegt in *De Ghulden Roos*, Jrb. 1966, blz. 56. Putte bestond reeds in 1260 en niet eerst in 1359 zoals van Loon vermeldt. Zie P. C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten*, Leiden 1965, blz. 216-218. Voor de situatie van het oudste dorp zie de kaarten Hingman nrs. 1030, 1588 en 1593.

42 C.J.F. Sloomans, *Oud Ossendrechtse sprokkels in: 'Sint Geertruidsbronnen'* 1939, blz. 3-18.

DE OUDSTE DORPEN OP DE LAGE GRONDEN

De cultivering van de lage gronden schijnt vrijwel gelijktijdig te zijn aangevangen met die van de aangrenzende hogere gronden. In de vroege dertiende eeuw moet het gebied goed bewoonbaar geweest zijn, maar in de loop van de twee volgende eeuwen kwam het grotendeels onder de zeespiegel te liggen. Dit proces vond tegen het midden van de vijftiende eeuw zijn voltooiing ⁴³).

De oudste dorpen lagen midden in het polderland; niet aan de dijken. Deze zijn wellicht eerst na de bewoning van het gebied aangelegd of verhoogd. Mede ten gevolge van deze ongunstige ligging zijn alle in de dertiende eeuw opgekomen dorpen thans verdwenen.

Van de dorpen *Valkenberg* en *Koevering* kennen we niet eens de juiste plaats. Historici lokaliseren ze respectievelijk in het gebied van Fijnaart en ten westen van Steenberg. Beide plaatsen lagen in een gebied waar de moertering (voornamelijk de winning van zout uit het veen) nog mogelijk was ⁴⁴). Na de overstromingen van de vijftiende eeuw werd alles bedekt door een laag zeeklei.

Ook van *Nieuwenbosch*, een dorp gelegen nabij de uitmonding van de haven van Oudenbosch in de Mark, is de plaats slechts globaal aan te wijzen ⁴⁵). Tijdens dezelfde rampen moeten enige dorpen in de aangrenzende Zeeuwse en Hollandse gebieden verdronken zijn ⁴⁶).

Over de dorpen *Hildernisse* en *Polder* weten we iets meer.

Hildernisse lag nabij de Schelde, ongeveer twee kilometer ten zuidwesten van het huidige gehucht Zuidgeest (gemeente

43 U. Tuinstra, Bijdrage tot de kennis van holocene landschapontwikkeling in het noordwesten van Noord-Brabant. Groningen 1951, passim.

44 P.C. Boeren, 'De parochie Koevering', in: 'De Ghulden Roos', jrb. 1968, blz. 145-154.

45 C. Lohmann in Gids voor Oudenbosch, Oudenbosch 1966 blz. 7.

46 Op Hollands gebied: Overdrage (al dan niet identiek met Niervaart): op Zeeuws gebied: Vriezendinge (eiland Tholen?): op Bredaas gebied: Zonzeel (gemeente Terheijden).

Woensdrecht). Het dorp ging bij de Allerheiligenvloed van 1570 ten onder. Het gebied komt thans op de kaarten voor als Verdrongen land van het Markiezaat van Bergen op Zoom. Waarschijnlijk omvatte de dorpskom van Hildernisse niet meer dan een dorpsstraat met kerk ⁴⁷). *Polder* lag op een hoogte van ruim één meter boven N.A.P. een halve kilometer ten Zuiden van de huidige provinciale weg van Halsteren naar Tholen in de Auvergnepolder. Het dorp ontleent zijn naam aan de heer Boudenspolder, die in 1583 na de verovering van Steenberghe door de Spanjaarden onder water werd gezet. Eerst na ruim een eeuw werd deze polder onder de naam Auvergnepolder herbedijkt, doch het dorp mocht niet worden herbouwd ⁴⁸). Polder komt voor op de plattegrond van Tholen en omgeving door Jacobus van Deventer. Het plantype verschilde niet veel van dat van Hildernisse en bestond uit een dorpsstraat met kerk, slechts aan één zijde bebouwd. De verkaveling en het weggennet van de Kruislandse polder is rationeel opgezet. Het geheel vormt dan ook de overgang naar een modernere wijze van bodemexploitatie. Het dorp ligt echter nog in de polder, ver van de buitendijk bij een kruispunt van wegen. In tegenstelling tot de eerder genoemde dorpen bestaat de kern van *Kruisland* uit een dorpsplein, waardoor het meer lijkt op Wouw en Gastel. Door de bouw van een Rooms-katholieke kerk langs een der toegangswegen, de Langeweg, verschoof het hoofdaccent van de bebouwing enigszins noordwaarts. Door wegverbreding in de laatste jaren moesten enige huizen langs de Markt verdwijnen. Hierdoor veranderde dit plein van vorm en kwam genoemd kerkgebouw mede hieraan te liggen ⁴⁹).

47 Kaart Hingman nr. 1466.

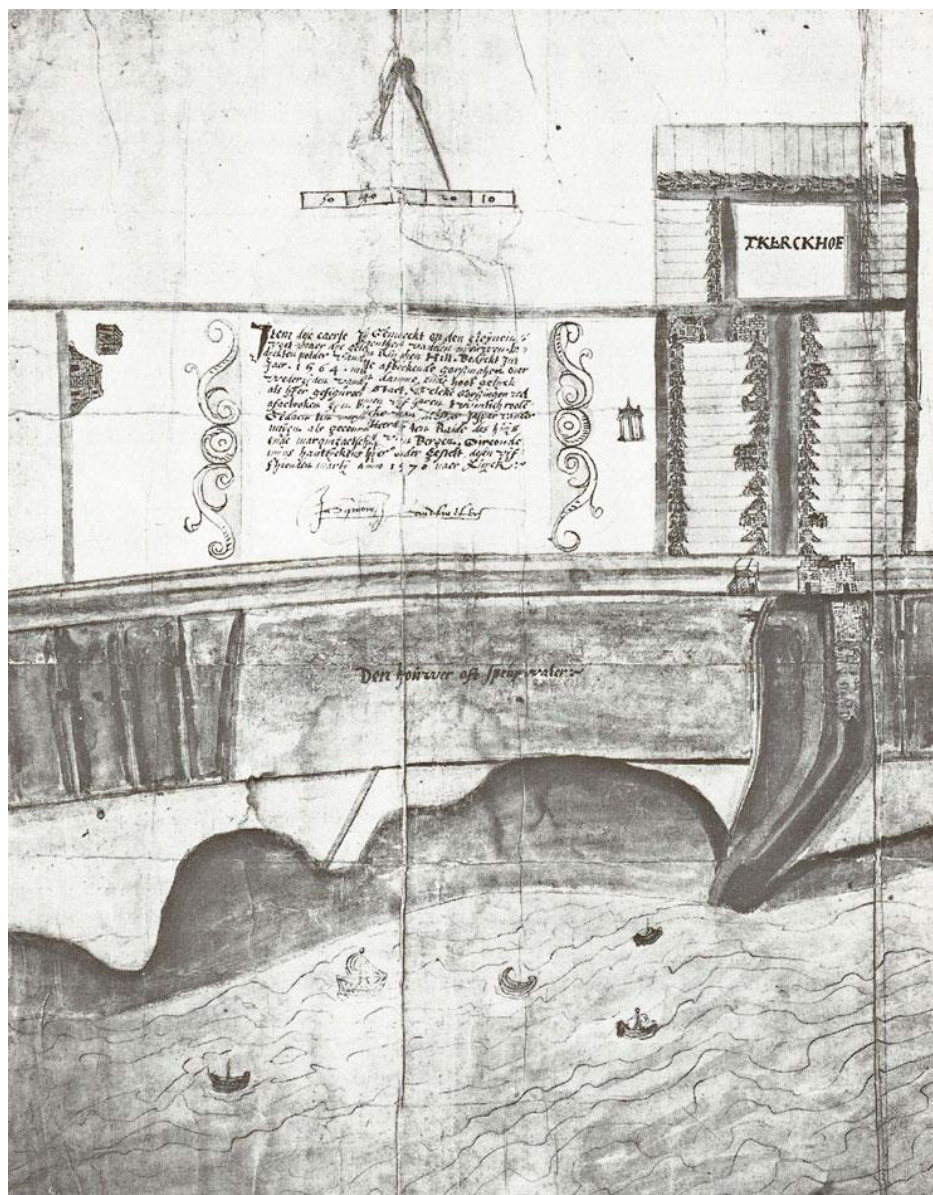
48 Slootmans en Merkelbach a.w. passim.

49 A. Delhay, Kruisland, Steenberghe 1964, passim.

HET FLAKKEESE DORPSPLAN

Inmiddels was op het nabijgelegen Zuid-Hollandse eiland Overflakkee in de vijftiende eeuw een nieuwe techniek van bedijking en dorpsplanning ontwikkeld. De plaats van het dorp werd met zorg gekozen. De dorpskern werd gesitueerd op de plaats waar een oude kreek de nieuw gelegde dijk kruiste. Het buitendijks gelegen kreekgedeelte kon tot een haven worden verbreed, het binnendijks gedeelte kon voor de afwatering van het dorp en de polder dienen. Het eigenlijke dorp bestond uit een loodrecht op de dijk staande straat, de zogenaamde Voorstraat. Deze liep uit op een straat, die rondom het perceel waarop kerk en kerkhof waren gelegen werd geprojecteerd, de zogenaamde Kerkring. Iets ruimer opgezette dorpen vertonen twee achterstraten, parallel lopende aan de Voorstraat, zodat een 'dorpsvierkant' ontstaat. Rondom de haven ligt meestal een meer spontaan gegroeide bebouwing, die zich voortzet langs de aansluitende dijkvakken. In dit dorpsgedeelte, (meestal 'de Kaai' genoemd) vond vaak het gemeentehuis (soms pas tientallen jaren na de stichting van het dorp gebouwd) een plaats. Dit flakkeese dorpsstype ging nu ook in West-Brabant een rol spelen. In het noorden en westen lagen nog ruime gebieden ter bedijking gereed; deze vond in de zestiende en zeventiende eeuw plaats. De nieuwe dorpen werden op flakkeese type gebaseerd ⁵⁰).

50 R.G. den Uijl in: Jaarverslag van het instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland, blz. 28-35.

6. Kaart van de dorpskern van Ruygenhil (Fragment van een kaart door J.Symonszoon, 1571. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nederlandse kaarten nr. 1803).

DE DORPEN VAN HET FLAKKEESE TYPE

Het dorp *Standdaarbuiten* werd in 1533 verkaveld nadat een primitieve nederzetting, ontstaan na de inpoldering (1525) was afgebroken.

Het bestaat uit een Voorstraat, uitlopend op een kerkring. Langs de Veerdam naar de Mark vond al vroeg enige bebouwing plaats. De ontwikkeling is dus volkomen analoog aan het flakkeese voorbeeld ⁵¹). Het groeiproces van *Fijnaart* verschilde niet veel met dat van *Standdaarbuiten*. Na de bedijking in 1548 werd het dorp al spoedig verkaveld, want in 1550 waren reeds een dertigtal erven uitgegeven. Veel later ontstond langs de dijk, ook hier de Kaai geheten (al kwam de haven in 1649 in onbruik) een bebouwing, waar ook het gemeentehuis een plaats kreeg ⁵²). Daarop volgde de bedijking van Heer Jansland (1551).

Het 'Nieuwe dorp' of *Nieuw-Gastel* werd gebouwd langs de Barlaakse weg, waar deze uitkomt op de Nieuw-Gastelsedijk. De kerk lag hier aan de oostzijde van de weg. Hier vormde dus geen besloten Voorstraat doch een uitloper van een polderweg de dorpsstraat. Nadat in 1583 de polder ten behoeve van 's lands veiligheid onder water was gezet, ging het dorp ten onder en werd het nimmer herbouwd, ook niet nadat de polder in 1593 was herbedijkt.

Een nieuw wooncentrum ontstond nabij de poldersluis te Stampersgat. In het aangrenzende Hollandse gebied van de heerlijkheid Niervaert werd na de bedijking van de gelijknamige polder het dorp *Klundert* gesticht. Ook dit vertoont het bovengenoemde plantype doch het dorp werd omstreeks 1583 omweld en de plaats werd daarmee een vestingstad ⁵³).

51 Kaarten Hingman nr. 1485.

52 ARR inv. nr. 255, fol. lv; nr. 342 en 474 ongefolieerd.

53 F.F.X. Cerutti: 'De heerlijkheid en het dorp Niervaert en de stad Klundert in het verleden'. In de bundel Niervaert, blz. 22-27.

Ruygenhil was het laatste dorp, dat op het gebied van de Bergen-op-Zoomse heerlijkheid werd gesticht (1565). Hier zien we het flakkeese type in zijn meest volmaakte vorm: een Voorstraat met Kerkring, twee Achterstraten en een bebouwing langs de Kade. Jan Symonssen maakte in 1570 nog een fraaie plattegrond van het dorp, voordat het in 1584 tot vestingstad werd omgevormd. Sindsdien is Ruygenhil bekend als Willemstad.

Na de pauze van veertig jaar, veroorzaakt door de oorlogstoestand, kon in 1605 de bedijking van de Oud-Prinsenlandse polder aanvangen. Het omstreeks 1613 verkavelde dorp *Dinteloord*, in die polder gesticht, toont een originele toepassing van het flakkeese schema. Evenals te Klundert ligt de kreek in het midden van de Voorstraat. De openbare gebouwen kwamen enigszins terzijde te liggen: de kerk aan de westzijde van de Voorstraat, het 'Heerenhuis' aan een Achterstraat. Pas later vond het gemeentehuis een plaats bij de brug in de dwarsstraat. Achter dat gebouw groeide aan beide zijden van de Voorstraat een bebouwing langs de kreek, waardoor de Voorstraat daar werd versmald en de kreek een minder riant binnenwater werd. Door recente 'sanerings'-maatregelen verdwenen bebouwing én kreek, waarmee de kans op een fraaie reconstructie van de oude situatie verkeken is. Mits goed bijgehouden, zou de wederom opengelegde kreek een even fraai en typisch dorpsbeeld opleveren als nu nog aan de noordzijde van het gemeentehuis te zien is bij het vrij gebleven gedeelte van het water ⁵⁴).

Nadat bij de onderwaterzetting van de polders van *Nieuw-Vossemeer* in 1583 het oude dorp was verloren gegaan, werd daar na de herbedijking in 1609 een nieuwe nederzetting gesticht. De dorpskern heeft een Voorstraat met (hervormd) kerkgebouw, terwijl aan de

54 A. Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de zeventiende eeuw*, Dinteloord 1955, blz. 68-77 en de afbeeldingen t.o. blz. 32 en 33.

Achterstraat ten westen hiervan een bebouwing ontstond, waarbinnen de Rooms-katholieke kerk een plaats kreeg. Aan de oostzijde ligt het dorp tegen de Plattekreek, zodat daar geen bebouwing mogelijk was. Als hekkensluiter fungeert het dorp De Heen, gesticht enige jaren nadat de Heense polder was bedijkt (1610). Dit dorp bleef zeer bescheiden van aard. Evenals in het voormalige Nieuw-Gastel is hier de dorpsstraat het bebouwde einde van een polderweg. De kerk werd pas in de negentiende eeuw gesticht ⁵⁵).

VAN GEHUCHT TOT KERKDORP

De overige kerkdorpen ontstonden door een spontane uitgroei van reeds lang bestaande gehuchten. Dit geschiedde eerst in de loop van de negentiende eeuw. Op de hoge gronden kregen aldus de plaatsen *Zegge*, *Sint Willibrord* en *Schijf* (alle gemeente Rucphen), *Bosschenhoofd* (gemeente Hoeven), *Wouwse Plantage* (gemeente Wouw) en *Welberg* (gemeente Steenberg) een eigen parochiekerk. Van deze dorpen vertoont alleen Sint Willibrord een planologische merkwaardigheid. De zeer verspreide nederzetting werd op initiatief van pastoor Bastiaansen, sociaal voorman in een arme parochie, als het ware herschapen. In de vernieuwde dorpskern kreeg het kerkgebouw met processiepark een centrale plaats ⁵⁶).

Op de lage gronden ontstonden gehuchten van een geheel andere aard dan op de hoge gronden. Arbeiderswoningen werden, om kostbare landbouwgrond te sparen, veelal gebouwd op de brede taluds van de gewezen buitendijken. Een goed voorbeeld hiervan is Heiningen, een van de vele dijkgehuchten in de noordwesthoek. De Heen (gemeente Steenberg), Stampersgat (gemeente Oud en Nieuw

55 A. Delahaye, *Dorp en polder aan de Vliet*, Steenberg 1962, blz. 15-18.

56 A.F.A. Schreurs, *Het kerkdorp Sint Willibrord (Het Heike)*, Nijmegen z.j. passim.

Gastel) en Noordhoek (gemeenten Standdaarbuiten en Klundert) bereikten de status van kerkdorp.

Geheel anders was de gang van zaken te Nieuw-Borgvliet: daar bestond voorheen geen dorp (Oud-Borgvliet ligt Z.W. van de Paulus Buijslaan). In 1864 werd aan een onbebouwde zijweg van de Antwerpsestraat (thans Rembrandtstraat) een kerk gesticht.

Daaromheen ontstond een geheel 'Nieuwdorp', later Nieuw Borgvliet genoemd.

3. TWEE LANDGOEDEREN BIJ BERGEN OP ZOOM

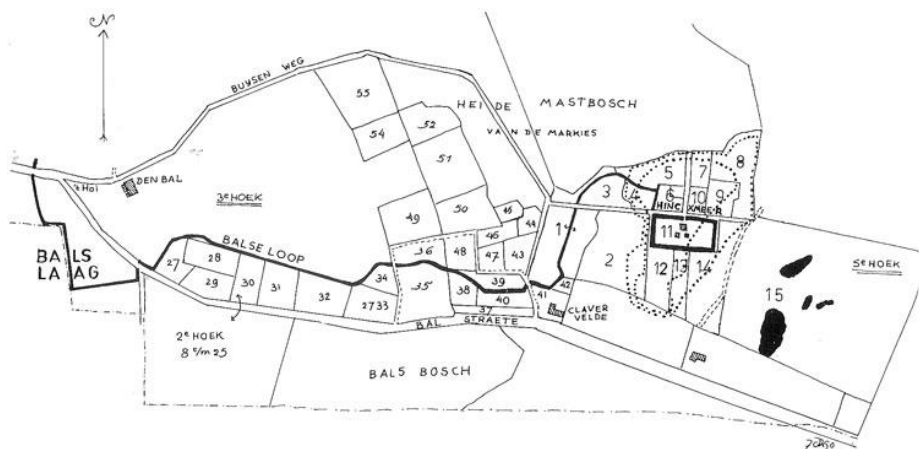
Maar al te vaak ziet men de stad als een afgesloten geheel, waarvan de wereld zich niet verder uitstrekt dan de stadsmuren. Deze visie geldt alleen in de oorlogstijd en wel tijdens belegeringen. Belegeringen heeft Bergen op Zoom wel meegemaakt, doch ondanks de rijke documentatie vallen zij als bijkomstige gebeurtenissen in het niet bij de eeuwen die een ‘normale’ toestand kennen. Het gebied buiten de wallen vormde al vroeg een terrein waar de stadsbewoner zijn turfveld had (vandaar de aanleg van het kanaaltje De Zoom, alias Moervaart) zijn groeve waar hij potaarde haalde of een lapje grond met een boomgaard of groentetuin.

Aanzienlijker bewoners kochten een boerderij, vermeerderden het grondbezit daarvan en bouwden tenslotte een landhuis met fraai aangelegde tuinen, park en plantage. Daarbij hield men zich niet aan de grenzen van het eigen stadsgebied: ook de randgebieden van Wouw, Moerstraten en Zuidgeest (gemeente Woensdrecht) kenden buitens van welgestelde Bergenaren. Twee daarvan willen we nader beschouwen. Het eerste, genaamd ‘Goeree’ had een lange geschiedenis doch is thans vrijwel geheel verdwenen. Het tweede, ‘De Mattemburgh’ bestaat nog en heeft een minder lange historie.

GOEREE

VAN ANSEMARE TOT HENGSTMEER

De buitens die de stad Bergen op Zoom omringden bezitten vaak een eeuwenoude historie. Het landgoed Goeree is daarvan zeker niet de minste. De oorspronkelijke spelling van de naam was Ansen Mare. De oudste vermelding is van 1411; het was toen een moergebied, in

7. *Situatie van de landgoederen Klavervelden en Hengstmeer
(Schetskaart W. A. van Ham.).*

exploitatie bij diverse particulieren ⁵⁷). In de loop van de vijftiende eeuw schijnt de meerkom grotendeels uitgebaggerd te zijn. Bij de bodemkartering in 1948 bleek ter plaatse nog een kleine, lage en venige plek aanwezig, gelegen binnen een grotere kom van matig vochtige, humusarme stuifzandgrond ⁵⁸). Door het kanaaltje de Balse loop stond het moer in verbinding met de stad Bergen op Zoom: hier gingen de belangen van de watervoorziening en de turfuitbating hand in hand.

Na de moerexploitatie is de grond weer aan de Heer van Bergen op Zoom teruggekomen. Deze schonk het aan zijn natuurlijke broer Antonius van Glymes, deken in de collegiale kerk aldaar. De spelling van de naam was in 1529 Anxtmeere ⁵⁹). De uitvoerders van het testament van Antonius transporteerden het goed in 1540 aan een

57 Eerder gepubliceerd in: Brabants Heem XII (1970) blz. 54-56. Gemeente-archief Bergen op Zoom, Stadsarchief voor 1810, Stadsregister fol. 106v, 156, 159v.

58 J.C.F.M. Haans, Een bodemkartering van de omgeving van Bergen op Zoom, Wageningen, 1948, blz. III 8, paragraaf 19.

59 Gemeente archief Bergen op Zoom R 219 fol. 21.

andere bastaard, Hubrecht van Bergen, drossaard van Wouw. Er stond toen reeds een huis, een hoeve en bossen ⁶⁰).

Daarop kwam het in handen van jonkheer Maximiliaan van Os te Brussel ⁶¹). Ongetwijfeld had het goed te lijden van de Tachtigjarige Oorlog die om Bergen op Zoom woedde. Het viel uiteen in twee parten: het grootste heette in 1684 Hengstmeer en was eigendom van de drossaard van Bergen op Zoom, Hugo Cornets de Groot. Het andere deel heette Kleijn Angstmeer of Clavere Velden en was toen in handen van Gillis Brouwers ⁶²). Hengstmeer komt voor op de fraaie kaart die Adan maakte voor de cijsregisters van het Markiezaat omstreeks 1760. Het centrum van het landgoed wordt daarop gevormd door een langwerpige, omgrachte rechthoek, waarop het huis staat ⁶³). Het was in die tijd eigendom van de viceadmiraal van Holland en West-Friesland Adriaan David van der Gon. Deze zal de naam Hengstmeer hebben vervangen door 'Goeree'. Een stemmige naam voor de woonplaats van een zeeman, doch stellig niet origineel als kennelijk geïnspireerd door de eilandnaam Goeree. In de negentiende eeuw was het landgoed nog ruim 93 hectare groot en door zijn fraaie bosschages een van de mooiste in de omgeving, doch omstreeks 1900 is een groot deel van de bossen rondom het huis geveld ⁶⁴).

De spelling van de naam Hengstmeer is zodoende iets duidelijker geworden. Met Van Loon ben ik van mening dat in het eerste element

60 ibidem, R 220, fol. 190v.

61 ARR, voorl. inv. nr. 4547, tweede katern, fol. 8.

62 ibidem, Stadsarchief voor 1810, voorl. inv. nr. 720A.

63 ARR voorl. inv. nr. 4659. P. Th. van Herpen en E.H. Korvezee, Inventaris van een verzameling kaarten afkomstig van de landmetersfamilie Adan, 's-Gravenhage 1962 nrs. 25 en 26.

64 J.H. van Mosselveld, Bergen op Zoom in oude ansichten, Zaltbommel 1969 blz. 105. Gemeente archief Bergen op Zoom, Notariële archieven nr. 1000, akten nrs. 48-51.

‘Hengst’ een persoonsnaam schuilt. De evolutie van Ansen Mare via Anxtmeere tot Hengstmeer is voor een bewoner van de streek rond Bergen op Zoom wel te begrijpen. De hypercorrecte ‘H’ ligt iedere West-Brabander in de mond bestorven. Een soortgelijke naamsvorming kende het dorp Zonzeel aan de Mark, een thans verdwenen parochie ten westen van Terheijden. Pastoor G. C.A. Juten bracht de dubbelnaam van dat dorp, Ansekerke, in verband met de voornaam ‘Ansem’ ⁶⁵). Hoewel ik geen naamkundige pretenties heb, waag ik de veronderstelling, dat de naam evengoed een dialectische schrijfwijze van ‘Hans’ kan zijn. Een middeleeuwse moeruitbater Hans zal dan de naamgever van het landgoed zijn geweest.

MUSSEPOT

Het landgoed ‘Mattemburgh’ is grotendeels gelegen binnen de grenzen van *Zuidgeest*, een oude heerlijkheid, later gemeente, die pas in de Franse tijd bij de gemeente Woensdrecht werd gevoegd. Eeuwenlang was vrijwel geheel Zuidgeest een natuurgebied. Slecht een drietal complexen waren ontgonnen, te weten het dal van de Molenbeek, de Lindonkse akker (thans het landgoed Groot Lindonk) en de Zuidgeestse akker ⁶⁶). Op de laatste lag het dorp Zuidgeest: dit gebied is op de kaart thans te vinden onder de naam Geestakkers. Ten westen werd Zuidgeest begrensd door het dorp en de heerlijkheid Hildernisse die in 1570 zijn overstroomd en sindsdien niet meer herbe-

65 J.B. van Loon, *Water en waternamen in Noord-Brabants zuidwesthoek*, Amsterdam 1965 blz. 63. G.C.A. Juten, *De parochiën in het bisdom Breda*, Bergen op Zoom 1935, *Dekenaat Breda* 2 blz. 204. Hij citeert twee 14e eeuwse akten uit zijn *Cartularium van het Begijnhof te Breda* (1910) waarin de voornaam beurtelings ‘Ansem’ en ‘Ansen’ is gespeld.

66 Eerder gepubliceerd in: *Brabantia* (1971) blz. 165-169

dijkt werden. Eén van de boerderijen in het landgoed herinnert aan het verdwenen dorp ⁶⁷⁾).

Het terrein, dat de kern zou gaan vormen van het landgoed 'Mattemburgh', is in 1578 door de markies van Bergen op Zoom aan Willem de Decker, landbouwer op een meer westelijk gelegen hoeve, als cijnsgrond uitgegeven ⁶⁸⁾).

Tot circa 1647 behoorde dit terrein tot de Willem de Deckershoeve. Een deel ervan is toen in handen gekomen van Corstiaen Janssen, die de bijnaam 'op Lindonck' droeg, en er blijkbaar een boerderij heeft gebouwd. ⁶⁹⁾ Later heette deze boerderij 'de Groote Muschpot'. Op het ander deel van het terrein, in 1656 eveneens van de Willem de Deckershoeve afgesplitst, is daarna de boerderij 'de Kleijne Muspot' gebouwd ⁷⁰⁾).

In de jaren 1693 en 1694 verenigde Aert Cornelissen Heijboer de hoeven in één hand. Sindsdien is slechts sprake van één boerderij, genaamd 'de Mussepot' ⁷¹⁾).

Bij de gevechten rond Bergen op Zoom in 1747 is deze boerderij verwoest. In de jaren na de oorlog breidde de markies zijn domeincomplex in het Zuidkwartier van het Markiezaat aanzienlijk uit. In 1749 kocht hij de hoeven en landgoederen Hildernisse, Klein Lindonk of Logtenberg en Groot Lindonk.

67 ARR inv. nr. 4539 fol. 3, 20. inv. nr. 4616 fol. 2,11. In artikelen en brochures vindt men soms nog een 'verdrongen dorp Klein Emaus' vermeld. Emaus was echter een klooster gelegen ten zuiden van Hildernisse in het eveneens verdrongen gebied de Witte Moer. Het verschijnen van dit zogenaamde 'dorp' is wellicht te wijten aan een leesfout gemaakt bij raadpleging van een kaart die 'Kl. Emaus' = klooster Emaus vermeldde.

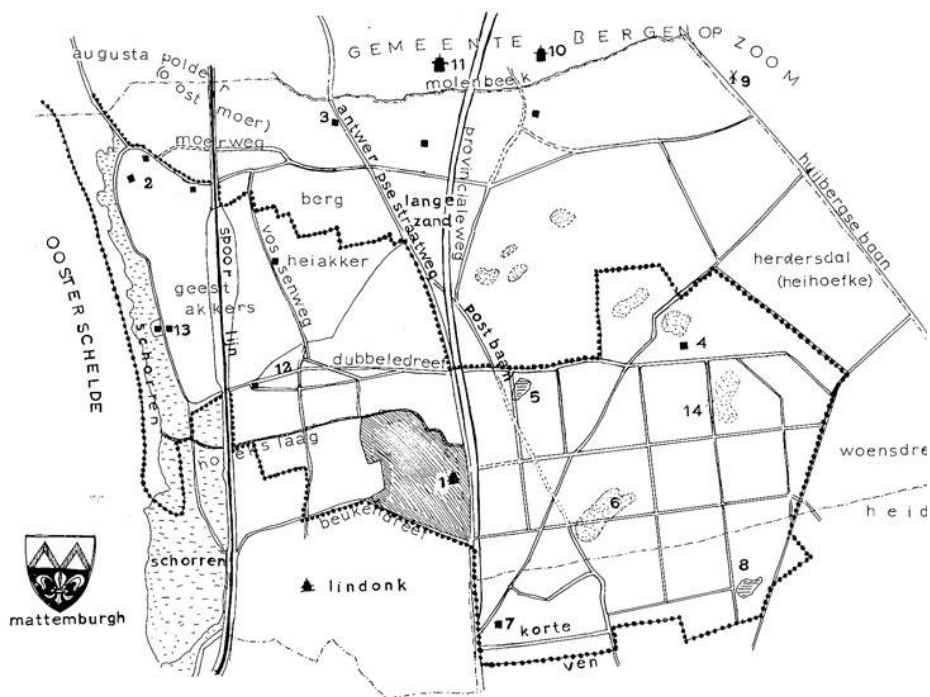
68 ARR Domeinrekening 1578/1579 fol. 1.

69 ARR inv. nr. 4614 fol. 26.

70 Rijksarchief Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch, rechterlijk archief Zuidgeest inv. nr. R 246, ongefolieerd, akte d.d. 10 maart 1656.

71 ibidem R 249 fol. 6v, 10v.

De erfgenamen van Aert Cornelissen Heijboer transporteerden op 11 mei 1751 de gronden waar de hoeve de Mussepot had gestaan aan de markies. Sindsdien vormde dit terrein, dat grotendeels uit eiken schaarbossen bestond, een onderdeel van het domeinbezit. In 1777 waren er nog ruim negen hectare bouw- en weiland, die met eikels en berkenzaad ingezaaid werden ⁷²).

8. Situatie van het landgoed Mattemburgh (Schetskaart W.A. van Ham). Tussen de zware stippellijnen ligt het aan de stichting "Het Brabants Landschap" overgedragen gedeelte.

Tussen de dunne stippellijnen ligt het gebied van de heerlijkheid "Zuidgeest".

De kern van het landgoed is gearceerd.

1. De Mussepot,	5. Het Meeven	10. Groot Molenbeek
later Mattemburgh	6. Het Eckelbanksven	11. Klein Molenbeek
2. De Kraaienberg	7. De Lange Teen	12. De Wolfshoek
3. De Schaliehoef	8. Het Bloempjesven	13. Hildernisse
72 ARR inv. nr. 2354, 2355, 4536 fol. 106.	9. De Heijmolen	14. Het Balkven
4. Het Zandven		

De omwenteling van 1795 bracht de overgang met zich mede van de markgraaflijke goederen aan de Staat. Deze verkocht op 3 september 1807 de schaarbossen genaamd de Mussenpot aan een consortium, bestaande uit J. Rochussen, P.J. Cuypers, A. Ingenhousz en E. van Mattemburgh. Door verkopen en vererving werd tenslotte P.J. Cuypers de enige eigenaar. Deze behoorde tot een belangrijk WestBrabants ambtenarengeslacht en wist zich te handhaven, zowel onder het ancien regime als onder de Bataafse, Franse en Nederlandse perioden. Zowel koning Lodewijk, keizer Napoleon als koning Willem I verleenden hem hoge onderscheidingen. Van 1818 tot 1827 was hij burgemeester van Bergen op Zoom. Wellicht heeft hij reeds het plan opgevat om ter plaatse van de Mussepot een buitenhuis te stichten. Hij overleed op 18 december 1844 te Bergen op Zoom: zijn weduwe viel de realisering van dit werk ten deel ⁷³).

9. Gezicht op het huis Mattemburgh (Foto Louis Weijs, 1971).

73 Rijksarchief Noord Brabant R 249 ibidem fol. 82v.

Maria E.T. van Mattemburgh (1773-1850), weduwe van P.J. Cuypers, was eveneens een telg uit een aanzienlijk regentengeslacht. Zij liet ter plaatse van 'de Mussepot' een huis bouwen, dat terecht haar familienaam draagt. Zij verwierf naast de door haar man aangekochte hoeve 'de Lange Teen' (later verbasterd tot 'Lange Steen') de gronden op de Zuidgeestse Heide. Omstreeks 1846 kocht zij van de Staat der Nederlanden dit onontgonnen gebied aan, waarin tal van vennen lagen. De grootste waren genaamd Meeven, Zandven, Eckelbanksven, Balkven en Bloempjesven.

Haar zoon Cornelis L.A. Cuypers (1799-1884) kon het landgoed nu uitbreiden en verfraaien. Aanvankelijk te Antwerpen wonende, vestigde hij zich in 1854 temidden van zijn grondbezit. Omstreeks 1878 liet hij de omgeving van het huis veranderen, zodat het tegenwoordige park met zijn lanen en vijvers ontstond. Door verbouwingen kreeg de villa haar huidige omvang en aanzien. Van groot belang was de ontginning van de Zuidgeestse Heide, die hij tussen 1882 en 1885 ondernam. De uitgestrekte dennenbossen die het landgoed nu kenmerken, zijn toen aangeplant. Wel verdwenen door die aanleg de meeste vennen; slechts het Meeven en het Bloempjesven bestaan heden nog. Naast deze transformaties liet Cornelis het grondgebied ook uitbreiding en afronding ondergaan door de koop van de boerderijen in het Hoekse Laag, de Wolfshoek, op de Kraaijeberg en bij het Zandven.

Aymon L.N. Cuypers (1842-1939) zette deze gebiedsuitbreiding voort. Hij verwierf boerderijen bij Korteven, de Schaliehoeve, op de Geestakkers, de Wolfshoek en in het dal van de Molenbeek. De belangrijkste aanwinst in landschappelijk opzicht vormde wel de aankoop in 1910 van de hoeve Hildernisse met het aangrenzende schorregebied langs de Oosterschelde. Ten aanzien van het bosbeheer volgde hij een eigen gedragslijn: hij liet de natuur zoveel

mogelijk haar beloop, wat mede een uniek stempel op het landgoed drukte.

Zijn dochter Marie L.J.A. Cuypers (1905-1967), gehuwd met de Graaf de Chambure, hanteerde dezelfde principes. Het landhuis verrijkte zij door de aanleg van een prachtige orangerie.

De Tweede Wereldoorlog heeft de rust van het landgoed verstoord. In de bossen richtten de Duitsers een 'Waldlager' in, wat gepaard ging met ontsierende bunkerbouw. Bij de bevrijding in oktober 1944 werden het landhuis en een drietal boerderijen zwaar beschadigd. Het was aan de persoonlijke zorg van de gravin te danken, dat het goed sindsdien zo fraai is hersteld.

Het feit, dat de Antwerpsestraatweg het landgoed doorsnijdt, leverde na de Tweede Wereldoorlog nieuwe problemen op. De toename van het wegverkeer maakte aanpassing aan moderne eisen noodzakelijk. Tenslotte vond deze, in aansluiting op de oostelijke randweg van Bergen op Zoom, plaats. De gravin heeft terdege beseft, hoezeer in deze tijd het natuurschoon bedreigd wordt. Het was mede haar uitdrukkelijke wens dat het landgoed door de overdracht aan de Stichting het Brabants Landschap voor het nageslacht in vertrouwde handen zou overgaan ⁷⁴).

Het landgoed de Mattemburgh is uit natuurwetenschappelijk oogpunt zeer waardevol en in landschappelijk opzicht bijzonder fraai. Het terrein is sterk glooiend; de hoge zandgronden gaan via de steilrand of Zoom vrij plotseling over in de lage landen van de Delta. De spoorlijn Bergen op Zoom-Vlissingen en de autowegen naar Zeeland en Antwerpen doorsnijden het terrein. Het park rond het huis bestaat uit loof- en naalddhout, fraai afgewisseld met bouwland, weide- en

74 W.J.F. Juten, 'De familie Cuypers' in tijdschrift *Taxandria* (Bergen op Zoom) 5e jaargang passim. Idem 'Het geslacht van Mattemburgh', *ibidem*, 10e jaargang passim. Historische betekenis van het landgoed Mattemburgh, in: *Brabants Nieuwsblad* 7 augustus 1970.

heidevelden. De gronden ten oosten van de Antwerpse straatweg zijn dicht bebost met merendeels grove zeedennen. De aanwezigheid van veel dood hout maakt het gebied rijk aan paddestoelen. Van de vennen het Meeven en het Bloempjesven wordt het laatste gekenmerkt door een dichte begroeiing met waterlelies. De schorren en slikken langs de Oosterschelde, een gebied van ruim 48 hectaren, vormen een zeer waardevolle pleisterplaats voor watervogels en steltlopers.

Op 16 september 1970 werden voor notaris Mr P.J. Nooren te Wouw de akten verleden die de opdracht regelden van het landgoed. De stichting Brabants Landschap ontving van de eigenaar de graaf van Chambure, in schenking de kern van het landgoed, te weten het buitenhuis 'De Mattemburgh' met bijbehorende gebouwen, kassen, serres, orangerie, omliggende parken en tuinen, tezamen 17 hectaren. Zij kocht van de graaf de rest van het bezit, dat bossen, schorren en slikken en zes boerderijen, met bouw- en weilanden omvat. Het landgoed is totaal ruim 350 hectaren groot. Het op een later tijdstip te aanvaarden geschonken gedeelte zal voortaan worden aangeduid als de 'Schenking gravin de Chambure-Cuypers'. ⁷⁵⁾.

75 'De Mattemburgh aangekocht', in: .Mededelingenblad nr. 30 van de Stichting Brabants Landschap.

10 De Nieuwe Molen te Fijnaart *Nooit Rust Mijn Lust* (Foto c. 1930,
[reproductie 1983 Beeldbank RCE](#))

4. VAN DE DOMEINEN TE FIJNAART: DE ‘NIEUWE’ MOLEN

Het gebied van het Markiezaat strekte zich ook over de gemeente Fijnaart en Heijningen uit. De jonge polders, gewonnen op de zee, vormden de vruchtbaarste hoek van het Markiezaat. Door de merkwaardige gebeurtenissen tijdens de Tachtigjarige Oorlog kwamen Fijnaart en Heijningen, die mét Willemstad en Klundert op een eiland lagen in een bijzondere verhouding tot de Prins van Oranje en de provincie Holland. Tenslotte bleven Fijnaart en Heijningen toch bij het Markiezaat van Bergen op Zoom behoren; dit feit weerlegt de dwaze opvatting die geheel de kleistreek bij Holland wenst in te delen ⁷⁶). Een belangrijk onderdeel van het markgraaflijk bezit vormden de molens. Daarvan was de ‘Nieuwe’ Molen te Fijnaart een opmerkelijk exemplaar, waarvan tot voor enige jaren de hoge stenen romp nog bestond.

Aan het einde van 1971 begon de definitieve afbraak van de romp van de gewezen Nieuwe Molen te Fijnaart. Al tientallen jaren stond het vrij hoge molenlichaam, reeds van zijn wieken ontdaan, toch nog als een markant herkenningspunt in de vrij eentonige dijkbebouwing van Fijnaart en Heijningen. Voor de afbraak golden verkeerstechnische argumenten. Aangezien de molen al meer dan honderd jaar binnen de traverse Stampersgat-Willemstad stond, is de afbraak wel wat laat gekomen, zeker nu door het tot stand komen van nieuwe noord-zuidverbindingen de weg minder belangrijk is geworden. Men kan zich afvragen, of er geen andere oplossingen te bedenken waren geweest. De buurtschap, wier naamkaartje die molen was, en zijn omgeving hadden dan een karakteristiek element behouden.

76 W. A. van Ham, ‘De noordwesthoek tussen Nassau en Bergen’ in: Jaarboek de Oranjeboom XXIII (1970) blz. 106-129. Voor de ‘Hollandse’ visie zie L. van Egeraat, Zeg maar dàg tegen Brabant (den Haag 1973) blz. 17-45.

Niet alleen landschappelijk, maar ook historisch had het gebouw enige waarde, De Nieuwe Molen was een der oudste - zo niet de oudste - stenen windkorenmolens in onze provincie. Gebouwd in 1725 ging hij vooraan in de molenrij, die werd voortgezet door de nog bestaande stenen molens van Willemstad (de Oranjemolen, 1734), Terheijden (de Arend, 1736), Heense Molen (gemeente Nieuw-Vossemeer, 1740), Etten (de Bisschopsmolen, 1744), en meerdere molens uit de vorige eeuw.⁷⁷).

Na de sluiting van Fijnaart, als een eiland bedijkt in 1548, behielp men zich een tiental jaren met de rosmolen van Jacob Mertenssen ter plaatse. In 1559 werd Klundert bedijkt, en het werd voor de markies van Bergen op Zoom als heer van Fijnaart tijd, door de bouw van een maalderij zijn recht op de wind ('molendwang' of het monopolie om graan uit een bepaalde streek te malen) te handhaven. Bovendien waren de gorzen Ruygenhil en {Oude} Heijningen rijp voor bedijking geworden. Jacob Mertenssen brak in 1559 zijn molen af en werd het volgend jaar pachter van de molen die de markies liet bouwen ter plaatse van de huidige buurtschap de Oude Molen. Op dit punt sloot de dijk tussen de nieuwere polders Oude Heijningen en Ruygenhil aan op de dijk van de Oude Fijnaartpolder. Deze houten standaardmolen beleefde een bestaan van anderhalve eeuw en was toen een gevaarlijk object geworden, "vermits de groote caduciteyt ... in pericul ... van dagelijcx te vallen". In de negentiende eeuw herleefde de Oude Molen in de vorm van een nieuwe stenen molen die nog bestaat. De Nieuwe

77 Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, 's-Gravenhage 1931, blz. 1-2 en 408. Buiten beschouwing is gelaten de Assumburgmolen, gebouwd in 1780 te Assendelft en later overgebracht naar Nieuw-Vossemeer.

Molen was dus sindsdien ouder dan de herbouwde Oude Molen, wat een schijnbare tegenspraak opleverde ⁷⁸⁾.

Aan de voet van beide molens ontstonden in dezelfde eeuw buurtschappen, die hun namen aan de molens ontleenden.

De Nieuwe Molen werd gebouwd op de kruising van de dijken van de Oude Fijnaartpolder en de Jufvrouwenpolder. De plaatsing is merkwaardig: in 1580 had Willemstad/Ruygenhil een eigen molen gekregen, en de nieuwe molen hoefde slechts te dienen voor Fijnaart en Heijningen. De bouw van de molen is in mei 1725 aanbesteed aan Jan Gerritsen van Steen voor f 3.400. Na de voltooiing is het maalwerk gekeurd door Jan Wissels, meester molenmaker. De weduwe van de laatste pachter van de Oude Molen Jacobus van Gelder pachtte ook de nieuwe molen voor een bedrag van f 525,- per jaar, plus een bedrag van f 51,12 opslag en andere belastingen. Daarbij was een bedrag van f 25,- in plaats van een vet varken, dat aan de markies moest worden geleverd. In december deed de weduwe van haar pacht afstand ten behoeve van Gerardus Heijmans. De volgende pachter, sinds 1738, was Jan de Bruijn. In 1739 bouwde men in opdracht van de markies een woonhuis bij de molen. Met ingang van 1748 kwam de pacht in handen van leden van de familie Bresijn, in de negentiende eeuw opgevolgd door leden van de families Maris en Verhagen. Na de Franse bezetting van 1795 ging de molen in eigendom over aan de Staat. Deze verkocht in 1894 de molen aan P. Verhagen & zoon. De laatste eigenaar, eveneens P. Verhagen geheten, maakte de beschadiging van de molen mee bij oorlogshandelingen in 1944 en door storm in 1950. Hij schakelde over op een elektrische installatie voor zijn bedrijf, en verkocht in 1957 de omloop en de wieken van de molen ten behoeve van de molen 'de Korenaar' bij Loosduinen.

78 ARR domeinrekeningen, 1558/1559, 1559/1560 en 1725. Resoluties inv. nr. 255 fol. 83 v en 160 v. ibidem rekening 1725 fol. 56 e.v. en 1726 fol. 40.

Restauratie van de Nieuwe Molen werd te duur geacht en de provinciale Waterstaat maakte aan alle illusies een einde. Het molenaarshuis is eveneens gesloopt, zodat alleen de naam van de buurtschap nog aan de ‘aloude’ Nieuwe Molen zal herinneren ⁷⁹).

10b De Nieuwe Molen te Fijnaart *Nooit Rust Mijn Lust*
(Foto november 1963, [Beeldbank RCE](#))

79 Akten van verpachting van de molen, 1732-1850, ARR inv. nr. 4073. Mr. W. de Vries, 'Over enige molens en molenaarsfamilies in het land tussen Schelde en Hollands Diep', in: Gens Nostra, nr. 24, 1969, blz. 307 en 381. De molens van Fijnaart zijn niet genoemd in het Kunstreisboek voor Nederland, Amsterdam 1965. Bovenstaande is mede geschreven ter aanvulling en correctie van een artikel in 'De Stem' van 22 december 1971.

5. STEENBERGEN, NOORDELIJKE 'DOCHTER' VAN BERGEN OP ZOOM

Het is een gewoonte in de rechtsgeschiedenis er van uit te gaan, dat de steden die 'ten hoofde' gingen bij een andere stad, werden beschouwd als dochtersteden van laatstgenoemde. Volgens de bepalingen van de 'Oude kore' van Steenbergen (1272) moesten de schepenen van die plaats om een uitspraak gaan bij de schepenen van Bergen op Zoom, als zij in een bepaalde zaak geen uitspraak konden doen. Dat dit ook feitelijk gebeurd is blijkt uit de Bergen op Zoomse archieven. Het 'Stadsregister' van Bergen op Zoom noemt de keuren voor Bergen op Zoom, in 1314 vastgesteld als keuren van Bergen op Zoom en Steenbergen ⁸⁰).

Toch zijn er bezwaren tegen de betiteling van Steenbergen als 'dochterstad' van Bergen op Zoom. Steenbergen was in 1308 (nog) geen stad en Bergen op Zoom was in een pril stadium van het stadsbestaan. In ieder geval bleef deze bijzondere band tussen Bergen op Zoom en Steenbergen bestaan tot 1458 ⁸¹). Steenbergen vormde een uitloper van het Brabantse gebied, een vooruitgeschoven post aan de grens van het hertogdom, gericht tegen Holland en Zeeland, tegelijkertijd een contactpunt met die gewesten. In veel opzichten loopt de ontwikkeling van Steenbergen parallel met Bergen op Zoom. Het loont de moeite, die eens nader te bezien.

80 Eerder gepubliceerd in: Brabantia. (1972) blz. 151-154.

81 Gemeente-archief Bergen op Zoom, Stadsregister fol. 17. K. Sloomans, 'De scheidsregeling van 1458 tussen Breda en Bergen op Zoom' in: Gedenkbundel Uit Stad en Land van Steenbergen, Steenbergen 1958 blz. 7-27.

WORDING

Het jaartal 1272 is als beginpunt van de Steenbergse geschiedenis van beperkte waarde. Er bestaat een betrouwbaar dokument waaruit blijkt, dat er te Steenberg in 1267 lieden woonden die de turfgraverij beoefenden en bezegelde rechtsregels bezaten.

Uiteraard hoeft de bewoning niet zover terug te gaan als de oudere geschiedschrijvers dachten. Dezen beweerden dat Steenberg al bestond ten tijde van Julius Caesar, St. Servatius van Maastricht en St. Gertrudis van Nijvel ⁸²). Het jaar 1272 is ook niet het jaar waarin Steenberg stad werd.

Wat geschiedde er dan wel in 1272? Arnoud van Leuven en Elisabeth, heer en vrouwe van Breda verleenden aan Steenberg een wet en keure, om die voor altijd te bezitten ⁸³). In deze keure zit wel de mogelijkheid opgesloten dat de plaats zich tot stad kon ontwikkelen. De aan Steenberg verleende voorrechten waren niet onbeduidend. De plaats kreeg een eigen rechtbank van zeven schepenen. Al wat van algemeen belang voor Steenberg was, moest de heer in overleg met de schepenen en de 'goede lieden' van Steenberg beslissen. De ambtenaren van de heer van Breda moesten de keure, die ook 'vrijheid' werd genoemd, bezweren. Geen Steenbergenaar mocht voor een vreemde rechtbank worden berecht. Deze 'Oude Keure' (Antiqua Kora) vormde de basis van het plaatselijk bestuur tot 1795. Zij is aangevuld door de keuren van 1291 (Middelkore) en van 1308 (Nieuwe Kore).

82 W. A. van Ham, 'Steenbergen, balans van een geschiedschrijving' in Jaarboek De Oranjeboom XXIV (1971) blz. 126-156.

83 F. A. Brekelmans, 'De Antiqua Kora van Steenberg en haar herkomst'. In: Opstellen voor recht en rechtsgeschiedenis, Deventer 1965, blz. 21-38.

OPBLOEI

Het gebied van Steenberghe strekte zich volgens de Oude Keure ook uit over het gebied waar de zoutwinning en het turfsteken werd beoefend. Van het in 1267 aldaar geldende recht vernemen we niets meer. Wellicht is het door het recht van de Oude Keure vervangen. Naast de zoutwinning werd ook de scheepvaart van belang. Zodoende groeide Steenberghe uit tot een economisch centrum van enige importantie ⁸⁴). Reeds in 1309 waren er Lombaarden gevestigd. Deze wisselaars en bankiers vestigden zich slechts daar waar financiële zaken van belang te doen waren. Hertog Jan III van Brabant noemde in een oorkonde van 1331 Steenberghe 'poort' (stad). De inwoners bleven nog enige jaren doorgaan hun plaats 'dorp' te noemen ⁸⁵). Wellicht houdt een en ander verband met het tot stand komen van de eerste omwalling, waarbij de hertog van Brabant uiteraard belang had, omdat Steenberghe aan de grenzen van zijn gebied was gelegen. In ieder geval klom Steenberghe nu in korte tijd op tot de stadsstatus. Omstreeks 1350 schafte de gemeenschap zich een zegel aan. De stadssecretaris ging een schepensprotocol aanleggen. Zodoende beschikte Steenberghe nu over alle attributen waar een middeleeuwse stad aan te kennen was: ommuring, handel, nijverheid, scheepvaart, protocol, wapen en zegel ⁸⁶).

ACHTERUITGANG EN WEDEROPLEVING

Door rampen en tegenslagen heeft Steenberghe zich niet op het oorspronkelijke hoge peil kunnen handhaven. Door de ontvolking die

84 C.J.F. Slootmans, 'Uit Steenbergens verleden vóór 1648'. In: Jaarboek De Ghulden Roos no. 10 (1950), blz. 43-57.

85 F. A. Brekelmans, 'Het ontstaan van Steenberghe als stad'. In Gedenkbundel: Uit Stad en Land van Steenberghe, Steenberghe 1958, blz. 28-33.

86 W. A. van Ham, 'De symbolen van de gemeenten en heemraadschappen in Nassau-Brabant', Zundert 1970, blz. 9-21.

daarvan het gevolg was, kon men de omvangrijke oudere omwalling niet met voldoende mankracht verdedigen. Men moest een kleinere, vijfhoekige ommuring formeren, die slechts de hoofdstraten (Kaaistraat, Grote Kerkstraat en Blauwstraat) omvatte, en de oude wallen met verdedigingstorens laten vervallen. De zoutwinning werd van minder betekenis door invoer van elders; de noodlijdende stad kon haar haven nauwelijks onderhouden en vele schippers vestigden zich elders.

Een watersnood in 1460 vernietigde de stadsmuren, de moerdijken en de zoutketen rondom de plaats. Tenslotte moest de heer van Breda alle stadsinkomsten tot zich nemen, omdat de stad haar achterstallige schulden niet kon betalen. Ondertussen groeiden de mogelijkheden tot regeneratie: de zee nam, maar de zee bracht ook aan: vette kleilagen noodden tot inpoldering ⁸⁷).

Door de inpolderingen kon Steenbergen een regionale betekenis verwerven. Naast granen was vooral de meekrap een belangrijk gewas. Meekrap leverde de kleurstof voor de lakennijverheid en bleef tot in de negentiende eeuw van belang. In de polder Kruisland werd het gelijknamige dorp gesticht, dat een eigen bestuur kreeg.

De opleving van Steenbergen komt onder meer tot uiting in de uitbreiding van het kerkgebouw onder leiding van de befaamde architect Rombout Keldermans. Ook het oude stadhuis kreeg in de vijftiende eeuw zijn definitieve vorm. De architectuur deed aan de Keldermansen denken, vooral de vensterkorven in de voorgevel die ook bij het Markiezenhof te Bergen op Zoom werden toegepast ⁸⁸).

87 Sloodmans, a.w. blz. 58-69.

88 G.C.A. Juten, De parochiën in het Bisdom Breda, Bergen op Zoom dl 2, blz. 68; L.Ph. Spildooren, 'De drie stadhuizen van Steenbergen' in Gedenkbundel: Uit Stad en Land, blz. 81-93.

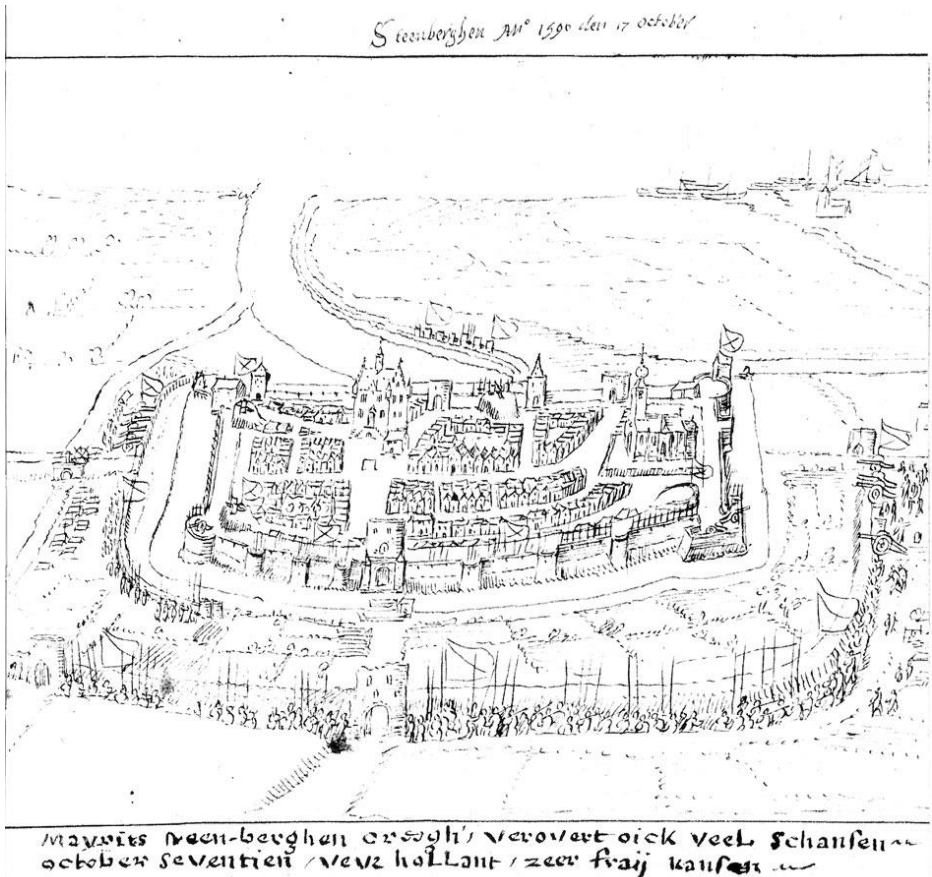
DOMEINEN VAN BERGEN OP ZOOM

Tot 1458 behoorde de helft van de onverdeelde domeinen van Steenbergen, alsmede van het overheidsgezag in die plaats aan de heer van Bergen op Zoom en voor de andere helft aan de heer van Breda. Wat het overheidsgezag betreft kwam daar in 1458 voorgoed een einde aan. Voortaan zou de heer van Breda als heer van Steenbergen fungeren, al bleef de plaats met zijn polderlanden een afzonderlijke heerlijkheid. Wat bleef waren de domeinen van de heer van Bergen op Zoom onder Steenbergen. Het voornaamste was het domein Cromwiele, gelegen in het zuidwesten van de polder Kruisland. Later versnipperde dit in de hoeven en bossen van de Kar, de Brand, de Vlam en de Lamp. Ten noorden van Halsteren lag het gebied de Ruigevelten dat zich eveneens over Steenbergen uitstreekte, tot aan de Berct, later de Kladde geheten. Ook bleef de markies tot 1795 een uitgestrekt cijsgebied onder Kruisland behouden.

VESTINGTIJD EN VERVAL

De meest gevaarlijke periode die Steenbergen doormaakte was de Tachtigjarige Oorlog. De stadsmuren boden weinig weerstand tegen de rondtrekkende troepen, zodat de plaats evenals de omringende dorpen een speelbal van Mars werd. De politieke en strategische samenhang van West-Brabant duldde niet, dat Steenbergen teniet ging, al kwam de plaats verschillende malen aan de rand van de ondergang.

Na de val van Breda in 1625 ging de Raad van State ertoe over de bedreigde steden Bergen op Zoom en Steenberghe met elkaar te verbinden door een fortenlinie die bestond uit de grotere schansen Rovere, Pinssen, Moermont en Henricus, een aantal kleinere versterkingen en gemakkelijk onder water te zetten terreinen. De stad Steenberghe zelf hield er een vestingstelsel aan over, dat tot ver in de

11. Het beleg van Steenberghe in 1590 (Vogelvluchtgezicht, toegeschreven aan 'Willem van Orssaghen, 17e eeuw. Koninklijke Bibliotheek Brussel, Handschrift nr. 22.089, fol. 180).

achttiende eeuw verbetering en wijziging onderging ⁸⁹).

Als eerste ratificeerde Steenbergen in 1631 het verbond van de Brabantse steden die onder de Staten-Generaal behoorden. Een nieuw tijdperk was aangebroken, waarin de banden met het zuiden en Antwerpen, de aloude hoofdstad van West-Brabant, verslaptten. Als onderdeel van Staats-Brabant was het voor Steenbergen van belang dat het behoorde tot de domeinen van de prins van Oranje. De titel barones van Steenbergen wordt nog door de koningin der Nederlanden gevoerd.

De Franse tijd betekende in meer dan één opzicht een breuk en luidde het verval in. Steenbergen verloor in 1810 zijn eigen rechtbank; bestuurlijk werd de plaats voortaan tot het platteland gerekend. In zeker opzicht terecht: van de 4500 inwoners woonden er 3000 in de polders en slechts 1500 binnen de stadswallen. De opheffing van de vesting in 1827 viel samen met het verdwijnen van de belangrijkste middeleeuwse gebouwen zoals stadhuis en kerk.

Voor de oppervlakkige bezoeker schijnt het verleden van Steenbergen daarom niet ver terug te gaan.

KENTERING

Rond het midden van de negentiende eeuw komt er een kentering; een nieuwe bloei voor stad en land van Steenbergen begint. Door de opkomst van de landbouwindustrie, de aanleg van wegen en tramlijnen, de overbrugging van de Vliet en de afdamming van het Slaak kon Steenbergen een groter deel van de Brabantse Noordwesthoek en van de Zeeuwse eilanden Sint Philipsland en Schouwen binnen zijn verzorgingsgebied trekken. Als symbool van die

89 F. A. Brekelmans en W.A. van Ham, 'De vestingwerken van Steenbergen tot 1630'. In: Jaarboek de Ghulden Roos no. 17 (1967), blz. 77-91.

opbloei kan wellicht gelden de Sint Gummarus-kerk, in neogotische stijl ontworpen door bouwmeester Pierre Cuypers ⁹⁰).

Na de tweede wereldoorlog begonnen diepgaande veranderingen zich te voltrekken. De landbouw boette aan belang in; door verdergaande mechanisering nam de betekenis ervan voor de werkgelegenheid af. Steenbergens bleef buiten het nationale stimuleringsbeleid, zodat de betekenis van de plaats in de streek terugliep.

De aantrekkingskracht van de nabijgelegen centra Bergen op Zoom en Roosendaal werkte eveneens ten nadele van Steenbergens.

Administratieve en medische diensten (ziekenhuis) verplaatsten hun zetels daarheen. De industrialisatie te Steenbergens bleef beperkt, zodat werkgelegenheid elders, vooral in de randstad Holland, gezocht moest worden.

Door het Deltaplan wijzigde de geografische ligging van Steenbergens in die mate, dat het achterland zich meer op Rotterdam kon richten.

Binnen de eigen gemeente nam de woonplaatsfunctie van Steenbergens toe: meer dan de helft van de ruim 12.000 inwoners van de gemeente woont thans in de kom Steenbergens. De uitbreiding van Steenbergens was planologisch vrij eenzijdig. Door allerlei oorzaken groeide de plaats vooral in zuidelijke richting. Hierdoor kwam de oude stadskern aan de noordrand te liggen met alle gevolgen van dien. De oude kom van Steenbergens gaat steeds meer het beeld vertonen dat we in de grotere plaatsen kennen: leegstaande panden, verkrotting, sluipend verval. In de regio speelt Steenbergens geen eigen rol meer. Typisch is, dat men in de zestiger jaren zowel bij Bergen op Zoom als Roosendaal aansluiting vond. De vereniging van West-Brabant tot één regio zal Steenbergens zeker niet onwelkom zijn.

90 W. van Ham, 'De ontwikkeling van Steenbergens in de 19e en 20e eeuw. In Gedenkbundel Uit Stad en Land, blz. 153-176.

Als oude stad streeft Steenbergen in stilte naar een herstel van de eigen identiteit. Dat men aanvankelijk met opvallend enthousiasme reageerde op de adviezen van planologen om hier een tweede nationale luchthaven te vestigen mag men misschien in dat licht zien. De tegenkrachten die in WestBrabant op gang kwamen brachten ook te Steenbergen een bezinning teweeg. Moge deze bezinning leiden tot het vinden van nieuwe wegen waarlangs men welvaart en welzijn beide kan bevorderen.

6. NIEUW-VOSSEMEER: ZEEUWS-BRABANT AAN DE EENDRACHT

Van alle plaatsen in de regio lijkt Nieuw-Vossemeer wel het minst met het Markiezaat uit te staan te hebben. Doch ook hier bedriegt de schijn. Vóór rond 1489 de inpoldering van het gebied begon rekenden de heren van Breda en Bergen op Zoom een groot deel ervan tot hun eigen aanwassen. Voor de heer van Bergen op Zoom gold dit vooral voor Kijk-uijt, later een deel van de Eendrachtspolder. Ook waren de heren van Bergen op Zoom nog lang ingelände in de polders Mattemburg en Schuddebors. Tussen 1497 en 1580 bezaten de heren van Bergen op Zoom aandelen in de ambachtsheerlijkheid van Oud- en Nieuw-Vossemeer. De betrokkenheid van Bergen op Zoom bij Vosmeerse zaken is dus overtuigend aangetoond ⁹¹).

VROEGSTE PERIODE

Reeds vroeg betwistten Zeeland en Brabant elkaar de gorzen tussen de steden Tholen en Steenberghe. Willem van Beyeren, graaf van Holland en Zeeland deed in 1410 en 1415 een handige zet door aan een gezelschap Zeeuwse notabelen de betwiste landen als ambachtsheerlijkheid uit te geven. Nadat zij de kern van de huidige gemeente Oud-Vossemeer hadden gelegd, begonnen de ambachtsheren hun pretenties op de Brabantse kust vorm te geven. In 'Kijckuijt', een onbedijkt land ten noordwesten van Halsteren, realiseerde zij de bedijking van de poldertjes Nieuw Kijckuijt (1489), Schuddebeurs (1516) en Mattenburg (1526). De heer van Steenberghe, de machtige graaf van Nassau, liet zich echter zijn landen niet

91 Eerder verschenen in *Brabantia* 1967 blz. 219-220. A. Delahaye, *Archief van de ambachtsheerlijkheid 'Oud- en Nieuw-Vossemeer en Vrijberghe'* (1965) inleiding. idem. *Vossemeer, land van 1000 heren*, (1969) passim.

goedschiks afhandig maken. Een hardnekkige juridische strijd om de juiste grensafbakening begon. Inmiddels verhuurden de wederzijdse heren de gorzen als weidegrond, wat tot het stichten van vele 'stellen' (vliedbergen) en ook tot veel geharrewar aanleiding gaf. Uiteindelijk volgde een Salomonsoordeel: het betwiste territorium werd in twee ongeveer gelijke partijen verdeeld. Hiervan getuigen nog de kaarsrechte grenslijnen tussen de gemeenten Steenberg en Nieuw-Vossemeer. Nu kon men zelfs tot samenwerking komen.

STICHTING

In 1565 en 1566 bezegelden de ambachtsheren en de heer van Steenberg (toen Willem de Zwijger) de overeenkomsten om gezamenlijk de gorzen van de Plate (de polder van Nieuw-Vossemeer) en de Nieuwe Heije onder Steenberg te bedijken.

Het werk, waarschijnlijk reeds in 1566 begonnen, kwam in 1567 gereed. In oktober 1567 gaven de ambtenaren de gronden uit voor de te stichten nieuwe woonkern. Dit dorp lag waarschijnlijk iets zuidelijker dan de huidige plaats; waar precies, is moeilijk na te gaan. Het nieuwe dorp was geheel en al op Oud-Vossemeer georiënteerd. Zowel in de schepenbank als in het polderbestuur van de gehele ambachtsheerlijkheid die te Oud-Vossemeer hun zetel hadden, zaten ook vertegenwoordigers van Nieuw-Vossemeer. Kerkelijk behoorden de inwoners eveneens onder het oude dorp. Veel tijd om tot zelfstandige uitgroei te komen was Nieuw-Vossemeer niet toebedeeld. De oorlog tegen Spanje, die oorspronkelijk zoveel successen bracht, keerde in zijn tegendeel. De ene Brabantse stad na de andere werd door de hertog van Parma ingenomen.

Een gevaarlijke toestand ontstond na de val van Steenberg in 1583. Ter beveiliging van de Zeeuwse eilanden en het bruggehoofd Bergen op Zoom ging men in augustus van dat jaar over tot het onderwaterzetten van alle polders langs de Eendracht, van de Nieuwe

Heije tot en met het Noordland van Bergen op Zoom. Op strategisch zwakke plaatsen stichtte men forten, zoals nabij Nieuw-Vossemeer de schansen 'Grootendorst' en de 'Drie Sluizen'. De ramp was volkomen: de oogst ging verloren, de inundatie duurde vijftientig jaar en de pachtboeren verspreidden zich over de buurgemeenten 'in miserie ende armoede'.

WEDEROPBOUW

Het bestand, in 1609 gesloten, maakte herbedijking mogelijk. De Staten van Zeeland, de Prins van Oranje en de ambachtsheren verleenden ruime belastingfaciliteiten. Met vereende krachten werden Nieuw-Vossemeer, Mattenburg, Schuddebeurs en Nieuwe Heije onder één ringdijk gebracht.

Toch was - zoals vaak - de nieuwe situatie niet geheel gelijk aan de oude toestand. Een brede strook land langs de Eendracht mocht niet worden meebedijkt. Vandaar ook de nieuwe localisering van het dorp. Als compensatie kon wel het grootste deel van het Boerengors binnen de nieuwe dijk worden getrokken. Het onbedijkte terrein kon eerst worden herwonnen, nadat een nieuwe linie tussen Bergen op Zoom en Steenberghe de oude fortengordel van secundaire betekenis had gemaakt. Men bedijktte in 1633 de Heerenpolder en in 1697 de Eendrachtspolder. Oorlogen en overstromingen schokten nu en dan de rustige levensgang van de herstelde gemeenschap Nieuw-Vossemeer.

ONDER EIGEN BESTUUR

Tegen het einde van de achttiende eeuw was de bevolking hier overwegend Rooms-katholiek, doch eerst in 1795 kon men een eigen kerkgebouw stichten. De komst van de Fransen bracht de bewoners in de gelegenheid hun lot in eigen handen te nemen.

Het bezoek van koning Lodewijk Napoleon aan Brabant in 1809 greep men aan om afscheiding van Zeeland te verzoeken. De koning stond zulks toe en voegde de gemeente bij Brabant. Dit besluit, ongedaan gemaakt door Napoleons val, werd in 1814 door de soevereine vorst, de latere koning Willem I, opnieuw van kracht verklaard.

Zo kwam de bevolking bij de provincie waarbij zij geografisch en mentaal behoorde; kennelijk is zij grotendeels van Brabantse afkomst. Overigens vond de verdere ontwikkeling zonder schokken plaats. Na de oude Voorstraat met hervormde kerk volgde de bebouwing van de Achterstraat, waar het Roomse kerkgebouw een plaats vond. Daarna groeide geleidelijk een lintbebouwing langs de toegangswegen tot het dorp. Nabij de gemeentegrens met Steenberghe ontstonden de gehuchten *Heense Molen*, *Notendaal* en *Rolaf*.

De oorlog 1940-1945 bleef zonder diepgaande gevolgen. In 1944 saboteerde het polderbestuur behendig een Duits bevel tot inundatie van de polders.

De grote omkeer kwam door de stormramp van 1953. Onherstelbaar was het persoonlijk leed, dat de ramp toebracht: vijftig inwoners lieten het leven. Op de sterke buitendijk staat thans een hoog stenen kruis als een blijvende herinnering aan hun lot.

Het materieel herstel verschaft de gelegenheid, de bebouwing van het dorp meer planmatig op te zetten. De ligging aan de Eendracht maakte de opbouw van een recreatie-centrum mogelijk. Een eerste aanzet vormt de aanleg van kampeer- en zwemgelegenheid rond de Assumburgmolen. In regionale samenwerking zal deze activiteit nog worden uitgebouwd.

Een ander belangrijk aspect vormt de aanleg van de Schelde-Rijnverbinding, waarbij een brug naar het Zeeuwse Oud-Vossemeer is geslagen (1963). Doordat inmiddels Oud-Vossemeer zijn gemeentelijke zelfstandigheid verloren heeft, is Nieuw-Vossemeer als enige overgebleven om de oude naam onder eigen bestuur te handhaven.

7. ROOSENDAAL: ZUSTERSTAD IN DE REGIO

De West-Brabantse verdeeldheid kende nooit een feller graad dan in de tegenstelling Roosendaal-Bergen op Zoom. Deze tegenstelling gaat verder in de historie terug dan men gewoonlijk denkt. Vanaf het ontstaan van de heerlijkheid Bergen op Zoom viel Roosendaal aan de heer van Breda toe en vormde zodoende een ‘vreemde’ enclave binnen het land van Bergen op Zoom. De compagnonschap tussen de heer van Breda en de abt van Tongerlo, eveneens een tegenstrever van de heer van Bergen op Zoom (in het gebied van Essen-Kalmthout-Huijbergen) gaf aan de situatie een extra dimensie.

De moderne expansie bracht Roosendaal op het niveau van serieus concurrent. In vele opzichten streefde het voormalige dorp de oude stad Bergen op Zoom voorbij. Het gemeenschappelijk belang in het moderne West-Brabant heeft nu eindelijk beide plaatsen bijeengebracht.

Ook te Roosendaal kende de heer van Bergen op Zoom enig bezit. In alle gehuchten en in de dorpen Roosendaal en Nispen bleef de markies tot in de achttiende eeuw cijnzen heffen. Lange tijd vormde de Ever, een aanwas aan de Vliet een laatste relict van het BergenopZooms domein onder Roosendaal ⁹³). Een kort historisch overzicht van deze belangwekkende plaats in onze streek mag hier niet ontbreken ⁹⁴).

OPKOMST EN EERSTE BLOEI

De geschiedenis van de gemeente, die nog steeds voluit ‘Roosendaal en Nispen’ heet, begint in laatgenoemd dorp. In de twaalfde eeuw

93 Een studie over de grenzen van Markiezaat en Baronie van Breda is ter perse.

94 Een plaatsbeschrijving van Roosendaal en Nispen door R. J. G. M. van Hasselt en een overzicht van de geschiedenis van Roosendaal en Nispen verscheen in het jaarboek De Ghulden Roos 25 (1965) blz. 3-48. Dit artikel verscheen eerder in Brabantia (1968) blz. 459-461.

vormde Nispen het kerkelijk centrum van een uitgestrekt gebied, dat naast de tegenwoordige gemeente ook *Essen*, *Kalmphout* en *Nieuwmoer* (België) en grote delen van *Huijbergen* en *Rucphen* omvatte. In 1157 bevestigde de bisschop van Luik de overdracht van rechten op de reeds bestaande kerk van Nispen aan de abdij van Tongerlo.

Staatkundig was de situatie ingewikkeld. Een deel van Nispen behoorde tot de bezittingen van de hertog van Brabant; waarschijnlijk was dit een enclave, te vergelijken met Baarle-Hertog.

De rest van de huidige gemeente behoorde toe aan de heer van Breda. Daar kwamen de woonkernen *Langdonk*, *Hulsdonk* en *Kalsdonk* op. Deze gehuchten werden gedomineerd door het vanouds belangrijke Wouw, waar de heer van Breda een kasteel had.

De verdeling van het land van Breda, die in 1287 haar beslag kreeg, maakte de situatie nog meer gecompliceerd. De heerlijkheid Wouw viel uiteen in drie stukken. Een gedeelte viel rechtstreeks onder de heer van Bergen op Zoom en omvatte voornamelijk de tegenwoordige gemeenten Wouw en Rucphen. Een ander deel viel rechtstreeks onder de heer van Breda: dit was voornamelijk Roosendaal. Het derde deel werd door de beide heren gezamenlijk bestuurd.

De heer van Breda maakte van Roosendaal een westelijke voorpost van zijn territoire, waarop hij zijn greep duchtig versterkte door de aankoop van de hertogelijke rechten in Nispen. Voor de heer van Bergen op Zoom werd Roosendaal een voortdurende sta in de weg bij de beheersing van zijn oostelijker gelegen landen.

De veertiende eeuw was vervuld door het rumoer van de grensconflicten, die soms een gewelddadig karakter aannamen. De oplossing kwam in 1458 door een verdelingsverdrag, waarbij de heer van Breda het tot dusver gemeenschappelijk bestuurd gebied in Roosendaal en Wouw verkreeg. Een halve eeuw daarna voegde hij het gebied van de heerlijkheden *Doorlicht* en *Nieuwenberg* aan

Roosendaal toe, waardoor het territorium zijn huidige omvang bereikte. De politieke homogeniteit, die zodoende was bereikt, kwam het jonge Roosendaal ten goede.

Overigens was de ligging niet slecht gekozen. De oude kern ligt nabij de plaats waar de landweg van Bergen op Zoom naar Breda de Vliet kruist. Deze rivier vormde de waterweg bij uitstek voor de turfhandel, die in de late middeleeuwen volop floreerde. De vletvaarten waarmee de versgestoken turf uit de moergebieden van Zundert, Rucphen, Essen en Kalmphout werd vervoerd, mondden alle op de Vliet uit. Zo kon Roosendaal een plaats innemen in de turfhandel.

Als agrarisch centrum was en bleef Roosendaal belangrijk door zijn veemarkten, bevorderd door de privileges van de graven van Nassau, heren van Breda. Een mijlpaal was de verheffing van de Roosendaalse kapel (tussen 1266 en 1268 gesticht) tot zelfstandige parochiekerk in 1510.

Ten opzichte van de centraliserende tendenzen van de stad Breda wist Roosendaal een zekere zelfstandigheid te behouden. Door de titel 'vrijheid' onderscheidde het dorp zich van de andere plaatsen in de Baronie, die juridisch meer ondergeschikt aan de stad Breda waren. Vanzelfsprekend mogen we de rol van het middeleeuwse Roosendaal in het geheel van de streek niet overdrijven. Het dorp vormde geen portee tegen de handelsstad Bergen op Zoom en de Nassau-residentie Breda. Cultureel was de stad Antwerpen het belangrijkste en zeker voor Roosendaal voor eeuwen het centrum.

REVOLUTIE EN STAGNATIE

De omwenteling, die de Nederlanden aan het einde van de zestiende eeuw doormaakten, eiste slachtoffers. De dorpen van Westelijk Noord-Brabant, gelegen in de nabijheid van strategisch belangrijke steden, werden in de woelige periode 1584-1590 geteisterd door de soldateska van beide partijen.

Het 'volck van oorloge' deed Roosendaal enige malen in vlammen opgaan. Na 1590 begon een langzaam herstel. De prenten, die in de twee volgende eeuwen van Roosendaal zijn vervaardigd, tonen een tamelijk welvarend dorp. Dit is wel zeer in strijd met het welhaast obligate beeld van een sombere en donkere tijd van uitsluitend armoede en neergang, die de romantische provinciale geschiedschrijving van die periode heeft opgehangen. Een nuchtere en uitvoerige bestudering van de geschiedenis is niet alleen voor Roosendaal aan te bevelen.

Roosendaals positie vond een laatste bevestiging door de verheffing van de plaats tot stad in 1809 door koning Lodewijk Napoleon. Een lege titel overigens, die Roosendaal na 1813 niet heeft gecontinueerd. De welvaart stagneerde echter door het opslikken van de Vliet. De plannen voor verbetering volgden een moeizame weg door de economische depressie van de Napoleontische tijd en haar nadagen. De afsluiting en gedeeltelijke kanalisatie van de Vliet vonden in het begin van de negentiende eeuw plaats.

De scheiding van de Nederlanden had tot gevolg dat de grens tussen Nispen en Essen een staatsgrens werd. Wat staatkundig en economisch een barrière was kon in het godsdienstige en culturele leven gemakkelijk overschreden worden. Zolang Antwerpen voor West-Brabant de bisschopsstad bleef, zolang de Rooms-katholieke eredienst niet openbaar beleden mocht worden, waren de Zuidelijke Nederlanden voor West-Brabant de streek waarop men zich bleef oriënteren. De Belgische opstand van 1830 bracht een definitieve scheiding en de uiteindelijke bezegeling van de positie van Roosendaal als grensplaats.

MODERNE EXPANSIE

Het jaar 1853 vormt het keerpunt in de Roosendaalse geschiedenis. Toen begon de aanleg van de spoorlijnen. Roosendaal ging de

invalspoort voor het nationale vervoer per spoor in het zuiden vormen. De opkomende moderne industrie vond in Roosendaal een aantrekkelijke vestigingsplaats. Tegelijkertijd taande de ontwikkeling van de stad Bergen op Zoom. Deze plaats ging achteruit mede omdat de scheepvaartverbinding verdween door de aanleg van de Kreekrakdam; ook bleven de vestingwerken de expansie van de industrie gedurende lange tijd tegenhouden.

Zo kon Roosendaal als streekcentrum opkomen voor gemeenten, die zich gedurende eeuwen op Bergen op Zoom hadden geconcentreerd. Toch bleef Roosendaal tot na 1945 nog zijn landelijk karakter behouden. Nadien vond een belangrijke transformatie plaats door de bouw van woonwijken en de vestiging van nieuwe industrieën. Ook in de naoorlogse periode had Roosendaal alles mee. Het hoefde voor zijn uitbreiding niet op annexatie-procedures te wachten zoals Bergen op Zoom. Op vlotte wijze werd het inwonertal van 50.000 overschreden. Daarmee neemt Roosendaal numeriek de eerste plaats in de regio in.

Nieuwe tijden breken aan, waarin wellicht de macht van het getal zal moeten wijken voor de vraag, hoe het welzijn van de inwoners te bevorderen. De taakverdeling tussen Roosendaal en Bergen op Zoom, wellicht eens een dubbelstad, komt als een interessant vraagstuk steeds meer aan de orde.

8. IN FLIEREFLUITERS VOETSPOR

"De wereld is een ontzaglijke kuil geworden nu Merijntje zo hoog van de toren neerkijkt. De naar alle zijden tegen de horizon wegglooiende aarde draagt de groene, paarse, gele en dof-gouden vlakken van de rijpende akkers. Veel verder, achter de laatste bebouwde velden, daar waar het zand begint, staan donker en ruig de bossen . . . Aan deze zijde zag je de Vliet als een metalig blinkend lint door de velden slingeren, met wijde, sierlijke bogen en verder weg de blikkerende stroom met aan de einder de schuimige, blauw-doorzichtige bomenrij van de overkant, in eendere kring naar het oosten neigend . . . Naar het westen kon je niet zien waar het zonnige water ophoudt en de zonnige lucht begint; daar was geen horizon " ⁹⁵).

Zo beschreef A.M. de Jong, de in Nieuw-Vossemeer geboren romanschrijver, het landschap van westelijk Noord-Brabant. Het is een uitzicht vanaf de kerktoeren van het dorp De Heen (gemeente Steenbergen) ; men ziet van daar af de Steenbergse Vliet en de bomenrijen op de Dinteloordse oever aan de overzijde, het blikkerende Volkerak, dat zich bij het Benedensas verenigt met de Zeeuwse stromen en het polderland, dat overgaat in de beboste zandgronden.

Doorheen zijn gehele, omvangrijke levenswerk komt de liefde van de schrijver voor zijn geboortestreek en zijn bewondering voor de schoonheid van haar afwisseling van natuur- en cultuurlandschap tot uiting. Vooral is dit het geval in de romancyclus 'Merijntje Gijzen'. Ook klinkt hierin het heimwee van de schrijver door, die zich nooit blijvend in de streek kon vestigen doch steeds terugkeerde naar de welvarende

95 Verscheen eerder in: Brabantia (1969) blz. 140-144. Merijntje Gijzen-cyclus, uitgave in één deel 1968, blz. 697.

Randstad Holland, waar hij zich naast zijn literaire werk met overtuiging inzette voor de socialistische beweging.

Dit laatste feit was er mede oorzaak van, dat zijn geboortegrond eerst vijf en twintig jaar na zijn gewelddadige dood met een blijvend gedenkteken kon worden gesierd. De ommekeer in politiek en geestelijk klimaat van de jaren zestig maakte het mogelijk in het Roomse Brabant een socialist te eren. Het herdenkingsjaar 1968 beleefde eveneens de grootscheepse herdruk van zijn Merijntje-cyclus in een volumineus boekdeel. Bovendien werd de A.M. de Jong-stichting in het leven geroepen, die zich onder meer ten doel stelt een museum in zijn geboorteplaats in te richten.

Bespreking van A.M. de Jong en zijn werk leidt ons meermalen op de dwaalwegen die des schrijvers levensloop kenmerken en tenslotte toch weer terugkeren tot zijn geboortedorp. Bij deze zwerftocht drukken we de voetsporen van de voornaamste tegenspeler van de romanfiguur Merijntje, de Flierefluiter. Daar de Flierefluiter de beste karaktereigenschappen van De Jong deelt, zal daar wel niemand bezwaar tegen maken.

Ondertussen richt zich de aandacht ook op de vraag, waar de romans zich afspelen. In Flierefluiter's voetspoor past het zeker, zich te interesseren voor de controverse tussen de geboorteplaats van de schrijver en een naburig dorp.

DE SCHRIJVER EN ZIJN WERK

Op 29 maart 1888 werd te Nieuw-Vossemeer uit het huwelijk van Melchior de Jong en Pieterella Hazen een zoon geboren, die Adrianus Michiel werd geheten. De vader was borstelmaker; hij verhuisde in 1894 met zijn gezin naar de Heen, enige kilometers ten noorden van Nieuw-Vossemeer. De zaken gingen slecht, mede wegens het opkomen van de industrie, waar het borstelwerk mechanisch vervaardigd wordt.

Mels de Jong moest zijn zelfstandige broodwinning opgeven en loonarbeider worden.

In armoedige omstandigheden vertrok het gezin in 1896 van De Heen naar Rotterdam; twee jaar later naar Delft. Adriaan volgde in 1900 op de Rijks-normaalschool aldaar de opleiding voor onderwijzer; in 1906 kreeg hij zijn getuigschriften. Achtereenvolgens was hij verbonden aan scholen te Den Haag, Vrijenban (bij Delft) en Delft. Daarop verkoos hij een literaire en journalistieke loopbaan bij Het Vrije Volk en de Vara. Reeds in zijn onderwijs-periode was hij naar de socialistische beweging overgegaan, wat toentertijd tevens een breuk met de R.K. Kerk betekende.

Vanuit Amsterdam waar hij zich in 1916 vestigde, keerde hij in 1925 naar Brabant terug. Hij ging te Bergen op Zoom wonen, ten zuiden van de stad onder Nieuw-Borgvliet. Van 1927 tot zijn vertrek naar Bilthoven in 1930 had hij als lid van de S.D.A.P. zitting in de gemeenteraad van Bergen op Zoom.

In de jaren 1925-1928 schreef hij de vier delen van 'Merijntje Gijzens jeugd'. Zijn romans hadden een buitengewoon succes. 'Merijntje' werd verfilmd, tot toneelstuk bewerkt en in zes talen vertaald. De serie 'Merijntje Gijzens jonge jaren' verscheen in de jaren 1935-1938. De Jong had zich fel gekeerd tegen het fascisme. Hij was daarom 'persona non grata' bij uitstek voor de bezetters. In 1943 viel hij als slachtoffer van de zogenaamde Silbertannemoorden; de S.S. schoot hem neer op de drempel van zijn woning te Blaricum.⁹⁶

A.M. de Jong schreef zijn boeken in een realistische stijl. Hij zette zich af tegen de voorafgaande schrijversgeneratie door het uitdrukkelijk vooropstellen van de realiteit als norm voor zijn romankunst. Die

96 Biografische gegevens ontleend aan het korte levensoverzicht in: A.M. de Jong Omnibus, Amsterdam 1960, blz. 547-551; bevolkingsregisters van de gemeenten Bergen op Zoom en Steenberg; de notulen van de gemeenteraad van Bergen op Zoom.

schrijvers waren volgens de Jong vervallen tot een pure naleving van een artistiek schoonheidsideaal zonder meer (l'art pour l'art). Zijn normen werden gevoed door zijn socialistische levensvisie: "De werkelijke, de grote kunstenaar weerspiegelt gans het leven". Deze kunstenaar schrijft boeken, die "overstromen van het heftigst denkbare leven: het volksleven".⁹⁷⁾ .

In zijn Merijntje Gijzen-cyclus heeft de Jong deze werkelijkheidsnorm, hier gericht op het volksleven van West-Brabant, gehanteerd. Daardoor hebben zijn boeken ook voor de historicus waarde gekregen. De toestanden van Merijntje Gijzens jeugd behoren immers grotendeels tot het verleden. Wat archiefstukken van ambtelijke aard meestal niet bevatten, vindt men in zijn romans terug: het leven van alledag van gewone en onopvallende mensen in het agrarisch milieu van een afgelegen dorp op de zeelei.

Men moet echter wel weten te onderscheiden. Terwijl de historicus aan de hand van zijn materiaal poogt een zo objectief mogelijk beeld te geven van de verleden werkelijkheid, tracht de romanschrijver door het toepassen van beelden uit die werkelijkheid tot een boeiend en meeslepend verhaal te komen, dat primair op het ontroeren van de schoonheidszin en pas in de tweede plaats op het exact weergeven van feiten gericht is.

Zelfs wanneer men, zoals De Jong, die exacte weergave als norm stelt, behoeft men zich nog niet te houden aan de juiste plaats en tijd van handeling en de personen en zaken met hun eigen naam en toenaam te noemen. In een geestige novelle⁹⁸⁾ heeft De Jong het zeer snedig gezegd: "Wat doen vervalste namen er toe, als de feiten maar overeenstemmen met de naakte waarheid". De argeloze lezer moet er dus steeds op bedacht zijn, dat de schrijver hem in het ootje neemt.

97 De Stem, maandblad, 1937, jaargang 17, blz. 610.

98 De wonderlijke waard van Hotel Carlecas (eerste druk 1937), manuscript in het Gemeente-archief te Bergen op Zoom.

13. Standbeeldje van Merijntje Gijzen te Nieuw-Vossemeer (Foto Clemens van Meel te Nieuw-Vossemeer).

Afgezien van deze opmerkingen hebben de romans op zich reeds waarde als de (zij het verdichte) waarneming van zijn geboorteland door een scherpzinnig opmerker en een groot kenner van gebeurtenissen en toestanden, verhalen en overlevering uit het West-Brabantse volksleven. Dat deze gekleurd worden door de socialistische levensbeschouwing van de auteur zal geen weldenkend mens meer bezwaarlijk vinden; een roman is nu eenmaal geen wetenschappelijk rapport.

MERIJNTJE GIJZEN

De hoofdpersoon van De Jongs romancyclus is een merkwaardig mens. Aan het begin van de serie is hij een jongetje van een jaar of zes, vervuld van religieuze scrupules. Het is een bedachtzaam, wat ernstig persoontje, dat zijn vrienden vooral onder volwassenen zoekt. Zijn

vader is borstelmaker, doch dat vak raakt in onbruik. Meermalen komen vader Gijzen en Adriaan, Merijntjes broer, zonder werk. Het gezin vertrekt naar Rotterdam, waar het niet beter gaat. Merijntje moet van school, als zijn vader de lessen niet meer betalen kan. Dat betekent ook een breuk van het gezin met de kerk.

De knaap Merijntje gaat terug naar Brabant in gezelschap van zijn oude kameraad Flierefluiter, die hij nog van het dorp kent. Na diens overlijden blijft Merijntje een tijd als huishulp bij de dorpspastoor; na een dorpschandaal gaat hij opnieuw naar de Maasstad. Daar vindt hij de volwassenheid, het socialisme en . . . een bijpassende vrouw, zoals het in een roman betaamt.

De romanfiguur Merijntje wordt dikwijls verward met de historische persoon Marijn Gijzen. Deze gemeente-arbeider te De Heen was echter twee jaar ouder dan de vader van De Jong. Hij leefde van 1853 tot 1919 en was gehuwd met Petronella Apers (1854-1929). Na zijn kinderloos overlijden zou De Jong, naar men beweert, van de weduwe toestemming hebben gekregen, zijn naam als romanfiguur te gebruiken. Niets wijst erop, dat de historische persoon iets uitstaande heeft met de romanfiguur.

Verrassende overeenkomst vertoont het leven van de romanfiguur Merijntje echter met de levensloop van de schrijver zelf. De prille jeugd op het dorp, het beroep van de vader, het vertrek naar Rotterdam, de terugkeer naar Brabant, tenslotte het definitieve vertrek naar Holland, de overgang naar het socialisme, het zijn alle elementen uit het leven van A.M. de Jong. Allerlei bijzonderheden wijzen op eigen belevenissen.

Vanzelfsprekend heeft de romancier elementen toegevoegd, die in zijn eigen autobiografie niet passen. Merijntje wordt geen schoolmeester, journalist en schrijver zoals Adriaan de Jong. Voor zo'n roeping laat de auteur zijn romanfiguur eerbiedig terugschrikken.

DE FLIEREFLUITER

In iedere roman heeft de schrijver tegenover Merijntje, dat groene en ongevormde karakter, een volwassen tegenspeler gezet; hij geeft zodoende reliëf aan het prille van het manneke en aan de karaktertrekken van de grote vrienden.

In het eerste deel van Merijntjes jeugd is dat de Kruik, de stroper. Deze verdwijnt spoedig wegens een dubbele moord in het gevang, en in de volgende delen treedt de Flierefluit, de zwervende fluitspeler, sjacheraar en gebedsgenezer op.

Tussendoor spelen vooral de dorpspastoors een grote rol. Deze figuren geven de Merijntjecyclus een clericale inslag. Na het vriendelijke oude pastoortje volgt de starre, onverbiddelijk precieze Van Gils en tenslotte de geestelijk en fysiek uitblinkende krachtfiguur pastoor Ramakers. De laatste fungeert als een soort contra-Flierefluit en is een voorafbeelding van menige moderne geestelijke met zijn ruime opvattingen.

Natuurlijk vormt de middelste parochieherder met zijn dogmatieke starheid een uiterst contrast met de levensgenieter Flierefluit. Deze panthëistische, filosofisch ingestelde zwerver heeft een beslissende invloed op Merijntje.

Rond deze figuur kan de romanschrijver de dualistische aspecten van het zwerversbestaan tekenen: het vrije en avontuurlijke van het ontdekken van steeds nieuwe streken, van steeds andere mensen: het tragische van de mens die zich niet kan binden aan persoon of plaats. Hiermede raken we weer in het autobiografisch vlak. Ook De Jong was een reislustige figuur, die vrijwel geheel Europa (inclusief de Balkan), het nabije Oosten en Noord-Afrika bezocht. De sympathie voor de zwerver zat hem kennelijk in het bloed.

Opvallende overeenkomst met de Flierefluit vertoont de Frans-Roemeense schrijver Panait Istrati (1884-1935), een persoonlijke vriend van De Jong. De Jong bezocht hem, toen Istrati in Roemenië

woonde; deze bezocht De Jong, toen hij naar Frankrijk was gekomen. Samen zwierven zij door Roemenië en Zuid-Frankrijk. Na het overlijden van Istrati wijdde De Jong een necrologie aan zijn vriend ⁹⁹). De boeken 'De grote zomer' en 'De goede dood' lijken geheel door de figuur Flierefluiter-Istrati geïnspireerd. In het laatste boek, een jaar na het overlijden van Istrati verschenen, klinkt het leedwezen om het verlies van de grote vriend door.

De oudere generatie uit het gebied Vossemeer-De Heen spreekt gaarne over de figuren, die Merijntje omringen. Het is natuurlijk een groot genoegen, te kunnen verklaren, wie nu eigenlijk 'de Kruij', 'de Flierefluiter' en de bijbehorende pastoors in werkelijkheid waren. Doch er bestaat in het geheel geen overeenstemming op dit punt. We kunnen het beter laten rusten, met de bescheiden veronderstelling dat de verklaring beter in de buurt van de persoonlijke relaties van De Jong gezocht kan worden.

HET DORP

Het dorp, waar de Merijntje-romans zich afspelen, is een typisch dorp van de West-Brabantse klei. De Jong heeft echter achterwege gelaten te verklaren, welk dorp hij bedoelt. Noch in zijn romans, noch in de geromantiseerde beschrijving van de verfilming van Merijntje laat hij zich daarover uit ¹⁰⁰). Desgevraagd zegt Merijntje tot zijn nieuwe burens in Rotterdam, dat hij "Uit Broabaant" komt ¹⁰¹).

Hiermede heeft de schrijver het West-Brabantse nageslacht een twistappel bezorgd. Sinds lang betwisten Nieuw-Vossemeer en De Heen elkaar het recht, het dorp van Merijntje te zijn. Bezien we de inhoud van de Merijntje Gijzen-cyclus objectief, dan blijkt De Jong

99 De Stem 1937 jaargang 17, blz. 444-457 en 607-623. Een Franse vertaling verscheen onder de titel: Panait Istrati, l'homme et l'oeuvre.

100 Merijntje in film-land (eerste druk 1941).

101 Merijntje Gijzen-cyclus, editie 1968, blz. 416.

eerder een typering van een West-Brabants dorp te geven, dan een werkelijk bestaand oord te beschrijven. Doch hij heeft niet de moeite gedaan, geheel te verbergen, welk dorp hem vooral als model heeft gediend.

Het dorp ligt in de bocht van de dijk, er is één dorpsstraat, er staat één kerk; op de dorpsstraat komen twee dreven uit: een die langs de kerk loopt en vandaar over het erf van een grote boerderij naar de dijk afbuigt, en een die bij de hoeve van Timmers ligt. Aan de dijk ligt bij de afrit een haventje met kade. Dat haventje mondt op de Vliet uit, een bochtige rivier met uiterwaarden. De Vliet loopt naar de stad, die met deze rivier is verbonden. Bij de stad staat een oud kruithuis, een tramstation en bij de kade ligt de grote herberg van 'Franken'. Er woont een deken, die een 'paterskerk' met een dikke en hoge toren blijkt te beheren. Het dorp kent een aantal herbergen, de voornaamste is wel die van 'Birres', waar Merijntje graag placht te komen. Langs het dorp loopt ook nog de kreek.

Het dorp ligt in de polder, die 'Blikken' heet. Dichtbij het dorp liggen de gehuchten 'de Meulen', 'de Klad', 'Notendaal' en 'het Sas', waar het veerhuis staat. Met name worden ook nog de Pelsendijk en de Hoge dijk genoemd ¹⁰²).

Vergelijken we nu De Heen en Nieuw-Vossemeer, dan zijn er talrijke punten van overeenkomst. De dorpen op de zeeklei van West-Brabant zijn vrijwel allemaal gebouwd volgens het Flakkeese dorpsplan. De Heen noch Nieuw-Vossemeer zijn evenwel volledige representanten van dit type: te De Heen ontbreken de Achterstraten, te Nieuw-Vossemeer is er slechts één, wel hebben beide dorpen een kreek. Slechts De Heen voldoet aan de beschrijving van De Jong dat er slechts één straat, één kerk is. De twee dreven zijn te De Heen nog aanwezig.

102 idem. blz. 11, 23, 24, 35, 42, 46, 47, 49, 50, 61, 65, 78, 120-123, 140, 145, 238, 295, 308, 319, 335, 374, 377, 561.

Ook de naam Timmers klopte indertijd (thans Dorpsweg 90-92). De Haven die op de Vliet uitmondt en enerzijds naar Steenberg, anderzijds naar het Benedensas loopt, is slechts te De Heen te vinden. Inderdaad stond te Steenberg aan de Haven een kruithuis, er was een tramstation en een herberg, thans hotel (Burgemeester van Loonstraat 87). Steenberg had nog kortgeleden een dekenale kerk (zij het geen paterskerk). Indertijd woonde inderdaad een herbergier Tiberius midden in het dorp De Heen (Dorpsweg 85).

Het westelijk gedeelte van de Heense polder heet in de volksmond 'De Blikken'. De Heense Molen ligt tussen Nieuw-Vossemeer en De Heen, het Benedensas neemt inderdaad de situatie ten opzichte van De Heen in, die de romans geven. Alleen de nabijheid van 'de Klad' en 'Notendaal' en de aanwezigheid van een gemeentehuis wijzen op Nieuw-Vossemeer.

De dramatis personae van de romans hebben familienamen, die zowel te De Heen als Nieuw-Vossemeer voorkomen. Er kan dus eindeloos over worden getwist, welke van de dorpen in de romans bedoeld is. Wanneer we echter de vele punten die hierboven vermeld zijn in aanmerking nemen, kunnen we slechts constateren, dat vooral De Heen, aangevuld met enige Vosmeerse aspecten, als model heeft gediend voor het dorp van Merijntje. Wat zal De Jong meer hebben aangesproken dan de herinnering aan het dorp, vanwaar hij naar Rotterdam vertrok?

EEN BLIJVEND GEDENKTEKEN

De periode na de oorlog bracht een doorbraak vooral in geestelijk opzicht. A.M. de Jong, veelal verguisd, verboden en op zijn gunstigst doodgezwegen begon postuum een tweede carrière. Bij het verbleken van de Roomse idealen kwam men tot de ontdekking dat het felle rood onder de Nederlandse luchten ook al zo fel niet was.

De onthulling van een standbeeldje van de romanfiguur Merijntje Gijzen in 1968 vormde een mijlpaal in de verhouding van de streek tot de schrijver. De geboorteplaats van de schrijver Nieuw-Vossemeer begon aan de realisering van nog verdergaande plannen. De Stichting A.M. de Jong aldaar stelt zich ten doel de belangstelling voor het leven en werken van de schrijver te bevorderen. Dit doel tracht men te bereiken door de oprichting van een museum, waarvan medio 1974 de eerste steen is gelegd en dat in 1975 is voltooid.

De letterkundige studies met betrekking tot West-Brabant kunnen met de afronding van de plannen slechts gebaat zijn. Dat men het eigen verleden daarbij niet zal vergeten doch zinvol bij deze studies betrekken is hopelijk geen vrome wens.

LOKALE GESCHIEDSCHRIJVING: LIEFDE MAAKT (SOMS) BLIND

door

W. C. M. STUART

Degenen, die luide de stelling plegen te verkondigen, dat lokale en regionale geschiedschrijving de grondslag vormen voor geschiedschrijving in algemener zin, (nationale- of wereldgeschiedenis), hebben natuurlijk het grootste gelijk van de wereld. Lokale en algemene geschiedschrijving zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar wederkerig. Dat laatste wordt vooral in de praktijk van lokale geschiedschrijving nog weleens vergeten. Het moge dan waar zijn, dat de algemene geschiedenis slechts geschreven kan worden op basis van door lokale en regionale geschiedschrijving aangedragen bouwstenen, het is evenzeer onvermijdelijk, dat de lokale geschiedschrijver zijn conclusies toetst aan de algemene geschiedenis. Dat interpretatie van feiten vanuit onderscheiden gezichtspunten gemakkelijk tot verschillende conclusies kan leiden heeft broeder Clemens van de Walle elders in deze bundel (pag 91) nog eens gesignaleerd. Hij schrijft daar over verschillen van inzicht met betrekking tot de gezindheid van Bergens heer Jan van Wittem in de beginfase van de 80-jarige oorlog. Gelijk broeder Clemens in het midden latend, wie nu het gelijk aan zijn zijde heeft, moet toch opgemerkt worden, dat de kennis van de lokale gebeurtenissen in de periode 1580-1583 (de voortdurende guerrilla, die in het Markiezaat woedde tussen Spaanse en Staatse troepen) onmogelijk ruimte biedt voor vaststelling van de gezindheid van de Bergse heer in die kwestie. Daarvoor is namelijk een uitgebreide kennis noodzakelijk van de geschiedenis van de opstand in ruimer verband,

om de doodeenvoudige reden dat zowel de erkenning van Jan van Wittem als markies als zijn latere 'ontslag', Staatse en dus 'nationale' zaken waren.¹⁰³⁾.

Overigens lijkt het toeschrijven van een Spaansgezindheid aan Jan van Wittem in eerste instantie niet voor de hand liggend, gezien het feit, dat de Staten Generaal Van Wittem als markies erkenden nadat de Staatse troepen de stad in 1577 hadden ingenomen. Door aanvaarding van deze erkenning, erkende Van Wittem op zijn beurt immers het Staatse gezag. Ook het feit, dat de Staten Generaal Van Wittem van zijn Markiezaat vervallen verklaarden (14 febr. 1582), nadat deze weer de zijde van de koning had gekozen, moet toch aanleiding zijn tot nuancering van een oordeel over Jans gezindheid. Die oordeelsvorming wordt bovendien nog bemoeilijkt door dat andere element uit de 80-jarige oorlog: de godsdienstige gezindheid. Anti-protestantisme wilde, zoals Rogier terecht stelt,¹⁰⁴⁾ nog niet automatisch een pro-Spaanse gezindheid inhouden. Wellicht dat in de antireformatorische houding van Van Wittem de aanleiding gelegen is tot misvatting van zijn politieke gezindheid. In elk geval is het duidelijk, dat voor een juist oordeel in deze zaak een grondige kennis van de aard van de opstand tegen de Spaanse koning noodzakelijk is, en dat daarvoor kennis van de lokale geschiedenis alléén niet voldoende is¹⁰⁵⁾.

103 L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1964, II, 465-477.

104 Rogier a.w., 472.

105 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de nederlandse staat*, Amsterdam 1947. P. Geijl, in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, IX, 321-332 (boekbespreking). H. A. Enno van Gelder, 'De opstand tegen Philips II en de protestantisering der Nederlanden', *ibidem*, X, 58-68. L. J. Rogier, 'Het karakter van de opstand tegen Philips II', *ibidem*, X, 239-249. H. A. Enno van Gelder, 'Het karakter van de opstand tegen Philips II, Antwoord aan prof. Rogier' *ibidem*, XI, 103-107.

Een ander voorbeeld van het gevaar, verbonden aan isolering van lokale geschiedenis, kan gegeven worden aan de hand van de vrijdom van bede, die de Brabantse hertogen Johanna en Wenceslaus in 1357/1358 verleend hebben aan bijna alle Brabantse steden, waaronder Bergen op Zoom ¹⁰⁶). De tekst van de betreffende oorkonde, kan, indien slechts in lokaal-historisch verband beschouwd, gemakkelijk aanleiding zijn tot de conclusie, dat zo'n privilege moet wijzen op stedelijke groei ¹⁰⁷). De wetenschap echter, dat bijna alle Brabantse steden datzelfde privilege in dat jaar ontvingen, dwingt eerder tot de conclusie dat er sprake is van een collectieve macht van de Brabantse steden. Deze uitte zich in een politiek van geldelijke steun aan de hertogen. Daarom werd hen in 1357 een bede toegestaan, in ruil waarvoor zij de aangehaalde privileges verleenden ¹⁰⁸). Zo een bede was al uitzonderlijk, want het beginsel van vrijdom van deze heffing was al in het Charter van Cortenberg (1312) neergelegd. ¹⁰⁹).

Het toekennen van betekenis aan het privilege van 1357 voor elke stad afzonderlijk, miskent bijgevolg de ware betekenis ervan, namelijk de kracht van het gezamenlijk ijveren van de Brabantse steden voor hun belangen in een ongedeelde Brabant ¹¹⁰).

In het algemeen kan men stellen, dat in de lokale geschiedschrijving de liefde voor de vaderstad tot onverantwoorde voorstelling van zaken kan leiden. Zo bestaat in het Brabantse de verleiding om op

106 Afschrift in Gemeente-archief Bergen op Zoom, Register E 1, fol. 72- 72v.

107 C.J.F. Sloomans, 'Hendrik van Boutersem, heer van Bergen op Zoom 1352-1370' in Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het hertogdom Brabant XLI, 3e reeks, 10, 29.

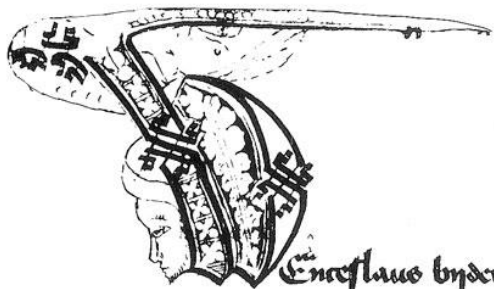
108 H. Laurent en F. Quicke: 'La guerre de la succession du Brabant 1356-1357', in Revue du Nord XIII (1927), 81-121.

109 J. van der Straeten, Charter en de Raad van Cortenberg, 2dln, Brussel 1952.

110 H. van Werveke, 'Brabant in het midden van de veertiende eeuw', in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, III, 161-170.

romantische wijze stedelijke heren af te schilderen als weldoeners van hun stad. Daarbij wordt niet gewezen op datgene wat de werkelijke drijvende kracht achter de verlening van privileges is geweest. In dit geval waren dat de financiële macht van de steden en de noodzaak van de heren om hun heerlijke rechten te gelde te maken ten einde van inkomsten verzekerd te zijn. In dit licht ook moet men de overdracht van marktrecht, stadswissel, lakenhal, waag enz. bezien.

De gevaren, die aan de lokale geschiedschrijving gepaard gaan kunnen in belangrijke mate worden beteugeld door grotere bekendheid met de bronnen. Het gemeente-archief van Bergen op Zoom herbergt een rijkdom aan bronnen, die nog op interpretatie wachten. Voor de Geschiedkundige kring Stad en Land van Bergen op Zoom een rijk arbeidsterrein, tot in lengte van jaren. En wat is er tegen op een oorkondenboek van Bergen op Zoom? Publicatie van Bergen op Zooms rijkdom aan bronnenmateriaal is, ook ten dienste van de geschiedschrijving, een gezamenlijke inspanning waard.

Wenceslaus byder gracen goede hertoge
ende Johanna byder seluer gracen hertoghinne van
lucens. van loth. van Brabant van lymburch
en meichgen des heylighe Ryck doen cond allen
luden want wy om groten noot die ons en onser
lande van Brabant aen gelegen heeft ende noch
aenleght — Soe hebben wy versocht den
onser lieuen en getrouwen manne den hee van
Bergen vpren zoom en aen sinen luden en lande
van bergen vpren zoom dat sy ons in onser noot
te hulpen willen comen met eene settingen ende
met eene beden van gracen en — van gheuen
recht. Ende want hy sin lande en sin lude van
bergen opten zoom die geseten sin buer verheide
ons die settinge gegheuen hebben ende tot deser
tijt gewiltoet gelijck wy en ter sinnen toe als
die tapers op hen geset hadden en wy kernen
en weten dattet van gracen is en van ghenen recht
te. Ende die hertogen van brabant gheen recht daer
toe en hebben eland van bergen vpren zoom te scarten
of te setten Soe hebben wy geloof en gelouen voor
en voor onse naemelingen hertogen van brabant

- 14 Oorkonde waarbij 'Wenceslaus en Johanna, hertogen van Brabant,
aan Bergen op Zoom vrijdom van bede verlenen, 1357/58
(Gemeente-archief Bergen op Zoom, Register E 1, fol. 72).

BEWOGEN JAREN VOOR HET KLOOSTER VAN HUIJBERGEN (1580-1648)

door

CLEMENS VAN DE WALLE

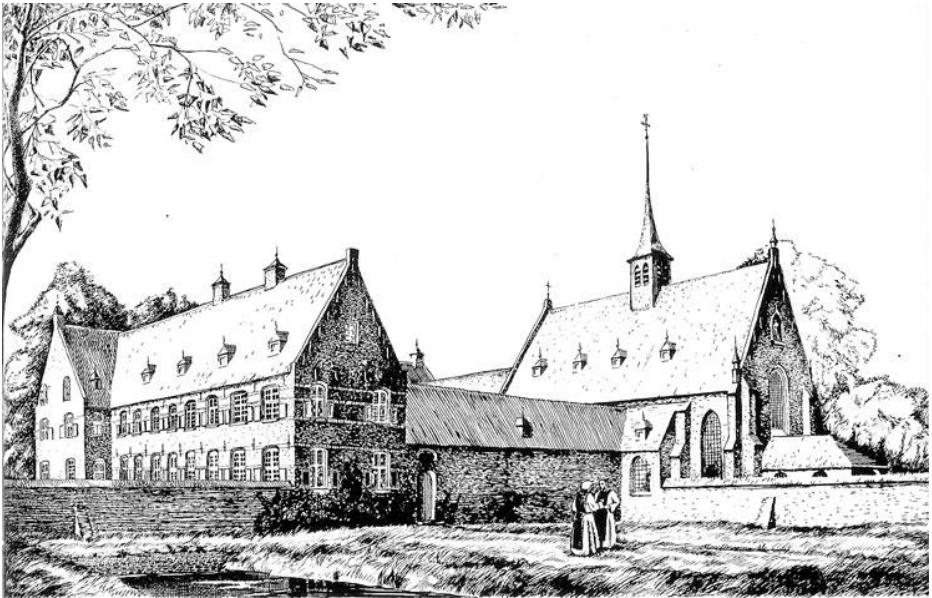
Dit artikel geeft enige bijzonderheden over het Wilhelmietenklooster te Huijbergen in de halve eeuw die aan het prioraat van Siardus Bogaerts - 1651-1670 - voorafging. Het vormt een hoofdstuk uit een uitvoeriger studie over het leven van deze man.

Ter verduidelijking moge het volgende dienen: het klooster, gesticht in 1278, was gelegen op de grens die het rechtsgebied van de Abdij van Tongerlo scheidde van het Markiezaat van Bergen op Zoom. Over de juiste loop van deze lijn hebben de abten en de Bergse heren menigmaal getwist. De Wilhelmieten hebben van die onzekerheid wel ooit voordeel gehad, maar zijn er ook meer dan eens de dupe van geworden.

Wat de Orde van de Wilhelmieten betreft: die zou beschouwd kunnen worden als een 'kleine zelfstandige' tegenover machtiger kloosterinstellingen als die van Benedictijnen, Cisterciënzers en Norbertijnen. De patriarchen van de Orde hadden bij het ontstaan van hun gemeenschap bewust gekozen voor bescheidenheid. Hoewel paus Gregorius IX (1227-1241) de Regel van de Benedictijnen verplichtend had gesteld voor de Wilhelmieten, zonder de zelfstandigheid van de Orde aan te tasten, bleven ze de voorkeur geven aan kleinere leefgemeenschappen en wezen ze voor hun oversten de waardigheid van Abt, met de vaak daaraan verbonden praal, principieel van de hand. "Onze Orde, die van de kluis van de H. Wilhelmus haar naam heeft ontvangen en volgens de Regel van St. Benedictus leeft, wenst

niet elke letter of stip van die Regel te beschouwen als dienstig voor het heil", zo zegt een oud Wilhelmiëten-handschrift ¹¹¹).

Het klooster te Huijbergen, het 'Monasterium Beatae Mariae', telde in 1580 vijf priesters. Dat was minder dan het in beter tijden had gekend en ook later zou kennen, hoewel het aantal zelden boven de twaalf is uitgekomen. In eigendom bezat het klooster enkele honderden gemeten grond, meest in en om Huijbergen, en van niet al te beste kwaliteit.

15. Reconstructie van het klooster van Huijbergen (Tekening door Broeder Alberik van Rijckevorsse).

111 Parijs, Bibliotheek Mazarine ms.nr. 1770 fol. 2.

DE KERK VERBRAND, DE RAMEN VAN HET CONVENT VERNIELD

Voor wie zich in de geschiedenis van het klooster te Huijbergen tracht te verdiepen beginnen enkele gebeurtenissen rondom de jaren 1580 door ruimere documentatie wat beter in het licht te komen dan in de daaraan voorafgaande periode het geval is. Maar de weinige bewoners van het monasterium zullen zich eerder in het diepst van de nacht dan in de morgenschemering hebben gewaand. De troebelen die de Nederlanden in vuur en vlam zetten waren bezig zich te stabiliseren tot een echte oorlogvoering. De misère werd daar niet te minder om, alleen het eind leek verder dan ooit verwijderd. Huijbergen zat midden in de brand.

Prior Laurentius Paridaens somt in een schrijven van 31 augustus 1580 aan de Markies van Bergen op Zoom de extra lasten op die de oorlog voor zijn klooster heeft meegebracht.

De elk afzonderlijk vermelde militaire schattingen aan het adres van het convent, tussen de jaren 1571 tot en met 1580 veertien in getal, en bovendien nog diverse andere dwangsommen, lopen, zoals een vluchtige optelling leert, op tot ruim 3500 carolus-guldens. Aparte vermelding krijgen de posten 'losgeld voor een door de vrijbuiters gevangen genomen Wilhelmië', à raison van 400 carolus-guldens ¹¹²), en het bezoek van de "bende genoemd de Royrox" ¹¹³), die in het convent kelken en altaarsieraden geroofd had en nog andere goederen

112 De gevangengenomen Wilhelmië was Jan Hermansz. van Rienen. Archief Wilhelmiënklooster Huijbergen (hierna aangehaald als AH) inv. nr. 0.21.

113 Archief Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom (hierna aangehaald als ARR) gemeente-archief Bergen op Zoom, inv. nr. 3874 B. De 'Royrox' was een troep soldaten met rode uniformjassen (rokken). Wellicht die van kapitein Swijse (Switzer) die in 1580 in de omgeving van Hoogstraten opereerde. Dergelijke troepen stroopten de hele Kempen af. Vriendelijke mededeling van de heer W.A. v. Ham, adj.-archivaris van Bergen op Zoom die het ms. de Gortter in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel bestudeerde waarin deze troepen staan afgebeeld. Over de troepen zie ook Prims, Antwerpiensia 7, blz. 214-215.

ter waarde van ongeveer 50 gulden. En dat ook de troepen van de koning het klooster niet eerbiedig en in stilte voorbij trokken blijkt uit een notitie daaromtrent: "De Spanjaarden liggende binnen de citadel van Antwerpen hebben twee keer geroofd aan graan en anderszins voor ongeveer 300 carolus-guldens" ¹¹⁴).

Zo was de toestand in het jaar 1580, en, zo zegt de prior, "wij zijn nog dagelijks het slachtoffer van dergelijke lasten, terwijl het convent zijn te ontvangen gelden en cijzen maar nauwelijks betaald krijgt". De meeste goederen in Woensdrecht en Hildernisse blijken, nadat er grote kosten besteed zijn aan de dijken, onder water te staan. En wat de gebouwen betreft: "De kerk is verbrand, en al de ramen van het gehele convent zijn vernield" ¹¹⁵).

ZIJNE GENADE DE MARKIES (1580-1583)

Prior Paridaens laat 'deze hier overgegeven miserabele staat' dienen ter versterking van een dringend verzoek dat hij aan de Markies richt. Hij wijst erop, hoe 'zij, de vraagstellers, hun uiterste best hebben gedaan in 't vervullen van hun ambt, vooral in 't verkondigen van Gods woord en het toedienen van de Sacramenten der heilige kerk aan de gelovigen; hoe zij overeenkomstig de oude loffelijke bepalingen, voorschriften en gebruiken van de katholieke religie hebben gehandeld en zich daarin naar behoren hebben gedragen; en hoe zij bereid zijn om voor Zijne Genade en diens Echtgenote, Mevrouw de Markiezin van Bergen en voor hun gehele familie en alle nakomelingen van harte

114 ARR. inv. nr. 3874B. 'De Spaengiarts liggende binnen 't casteel tot Antwerpen twee reisen int convent gerooft in greijn .. ende anderss ... omtrent driehondert kar.guld'.

115 ARR. ibidem. 'De kercke verbrandt, midts alle de gelasen des geheelen convents gebroocken ende gebriseert'.

te bidden' ¹¹⁶). Dit alles leidt dan een verzoek in om bescherming en verdediging.

Of Paridaens aanstonds een reactie kreeg weten we niet. Maar op 2 januari 1581 schreef de Markies, "als patroon van het Godshuis, dat wij de voornoemde indiener van het verzoekschrift, voor zoveel het ons mogelijk is, uit bijzondere genegenheid hebben toegestaan en veroorloofd het eerder genoemde hoeftje (een kleine hoeve te Ossen-drecht, door de Wilhelmiëten als onderpand gesteld voor het terugbetalen van door de Heer van Hoogerheide aan hen geleend geld) te belasten of te verkopen en daarmee zodanig profijt te behalen, als zij ten behoeve van het meergenoemde Godshuis nuttig zullen vinden. Dit onder voorwaarde dat het in onze rekenkamer nauwkeurig zal worden opgetekend en geregistreerd" ¹¹⁷).

Men krijgt de indruk dat de verleende gunst de Wilhelmiëten niet rijker en de Markies niet armer maakte, maar deze laatste had zwaarder zorgen dan "onze lieve en beminde vazal Thomas Betthem, Heer van Hoogerheide" ¹¹⁸), samen met de Wilhelmiëten tot vriend te houden.

De politieke en militaire situatie was in het Markiezaat van Bergen op Zoom niet minder dreigend voor de bevolking dan elders in de Nederlanden. Juist in het najaar van 1580 kwam het tot een uitbarsting.

Een paar jaar eerder immers, in 1577 namelijk, was de stad Bergen op Zoom aan de zijde van de anti-Spaanse vrijheidssrijders komen te staan. De Markiezen, wier goederen, kort na het overlijden van Markies Jan IV in 1567, waren verbeurd verklaard, kregen die in 1576 tengevolge van de Pacificatie van Gent terug. De wettige erfgename, Maria Margaretha de Merode, trouwde in 1578 met Jan van Wittem,

116 Ibidem.

117 ARR, ibidem 2 jan. 1581 en AH 0.10.

118 ARR, als aant. 7.

Heer van Beersel ¹¹⁹). Die was het die zich 'patroon van het klooster' noemde en door de Wilhelmiëten als zodanig werd beschouwd. En de uitdrukkelijke vermelding van Mevrouw de Markiezin in de hierboven aangehaalde smeebrief doet de wens veronderstellen dat ook zij een woordje mee zou spreken.

De Markies was een overtuigd katholiek en hij trachtte de invoering van de gereformeerde religie met kracht tegen te houden. Maar tegen de Staatse militairen in de stad kon hij niet op. Men heeft hem wel eens Spaanse gezindheid toegeschreven; anderen beweren het tegendeel.

In augustus 1580 werd het Minderbroederklooster geplunderd; in november van datzelfde jaar woedde er in Bergen op Zoom een complete beeldenstorm. De Markies had inmiddels, in de maand oktober van dat jaar, de stad verlaten en was gaan wonen in zijn kasteel te Wouw. De brief aan prior Paridaens van 2 januari 1581 is dan ook gegeven 'op ons slot van Wouw'. Van de opstand tegen Spanje had hij zich geheel afgekeerd. Op 5 december 1581 probeerde hij, maar tevergeefs, de stad aan de koninklijke landvoogd Parma over te leveren. Hij werd daarop door de Staten-Generaal tot vijand van het land verklaard; zijn goederen werden voor de tijd van de oorlog geschonken aan de Prins van Oranje ¹²⁰).

Er zijn ons geen documenten bekend waaruit zou blijken dat de bewoners van het Huijbergse klooster met de opstand tegen Spanje gesympathiseerd hebben. De keuze inzake religie zal voor hen niet moeilijk zijn geweest, maar de vraag hoe ze zich tegen geweld en onrecht verweren konden bleef elke dag actueel. De praktijk leerde

119 Zie o.a. C.J.F. Sloomans 'Het voormalig Kasteel te Wouw', overdruk uit het 'Jaarboek van de Ghulden Roos' te Roosendaal, 1943, pag. 29. W. A. van Ham, 'Het Doorluchtig Huis van Bergen op Zoom', Zaltbommel 1969, pag. 173.

120 L.J. Rogier 'Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw', Amsterdam 1945. Deel I, pag. 619.

hen daarbij, dat het al te eenvoudig was de Staatsen als vijanden en de Spanjaarden als beschermers te zien, maar er was toch alle reden om van de eersten meer te duchten dan van de anderen.

Het is wel duidelijk hoe netelig hun situatie, en die van de Huijbergse dorpelingen met hen, geweest moet zijn. Bergen op Zoom in handen van de Staten, Antwerpen sinds 1577 eveneens. Steun van de kant van de religieuze burens, de Heren van Tongerlo, was nogal twijfelachtig, daar de abdijbewoners, door koninklijke en pauselijke besluiten in macht en bezit zelf getroffen ¹²¹), de Prins van Oranje, met wie ze al eerder bevriend waren, als een verdediger meenden te zien ¹²²). Er bleef de Wilhelmiëten niet veel toeverlaat meer over dan de Markies, die ook genoeg aan zichzelf had. Hem was het op het kasteel te Wouw bovendien al spoedig te warm geworden.

Uit de jaren 1581 en 1582 staan ons, behalve dan de correspondentie met de Markies en een niet genummerd overzicht over wel en niet betaalde pachten en cijnsen, maar een paar documenten van het Huijbergse archief ter beschikking. Ze zinspelen zelfs niet op de oorlog. Op 8 oktober 1581 verschijnt prior Paridaens voor Marinus Claes en Cornelis van Staple, schepenen van Bergen op Zoom, om de kwestie van een kwijtgeraakte rentebrief, die op een bescheiden aantal schellingen en groten (waarden van ongeveer een halve gulden en 2½ cent) betrekking had, te regelen ¹²³). En op 25 april 1582 komt hij, samen met zijn procurator Hendrik Joos Hapardt, voor de Huijbergse schepenen om een goederenruil 'binnen de parochie van Huijbergen' officieel vast te leggen ¹²⁴).

121 De abdij werd verplicht het bisdom 's Hertogenbosch ruime financiële steun te verlenen op 30 aug. 1569. Over de strijd tussen bisschop en abdij zie Rogier o.e, pag. 352-358.

122 L.J. Rogier o.c. pag. 354 e.v. Dr. Tony Paaps pr. 'Het Orangisme in de abdij van Tongerlo en de Heerlijkheid Essen-Kalmthout'. Essen 1967.

123 AH. Cartularium fol. 24 V0

124 AH. Cartularium fol. 122 V0

Na deze rechtshandelingen, die ons het 'genoeglijke leven des gerusten landmans' zouden kunnen suggereren, breekt de storm pas goed los.

DE VLUCHT (1583-1595)

Het ligt buiten onze bedoeling de krijgshandelingen in het Markiezaat van Bergen op Zoom uitvoerig te beschrijven. Wat een miserie ze daar veroorzaakten, hebben W. J. F. Juten ¹²⁵) en C.J.F. Sloomans ¹²⁶) zorgvuldig verhaald. L.J. Rogier vat het kort samen: "Het Markiezaat behoorde formeel onder de Republiek, maar is herhaaldelijk het terrein van een guerrilla tussen Staatse en Spaanse troepen geweest" ¹²⁷).

In 1583 werd het kasteel te Wouw door de Staatse veldheer Biron ingenomen. Voor de bewoners van het Markiezaat, waartoe we zonder juridische scrupules te maken gemakshalve ook heel het dorp Huijbergen rekenen, werd de toestand zonder meer ellendig. De mensen vluchtten weg, de streek was grotendeels ontvolkt ¹²⁸). Ook de Wilhelmiëten verlieten hun klooster, en dat ze daarbij geen tijd hadden of namen om hun spullen voor een geordende verhuis in te pakken blijkt uit het verloren gaan van het grootste deel van hun archief ¹²⁹). De monniken vonden in de kloosters van de Orde te Luik en Den Bosch een onderkomen ¹³⁰).

125 W.J.F. Juten 'Biron's legertocht in het Markiezaat van Bergen op Zoom' 'Taxandria' III (1896) pag. 36-45 en 133-144.

126 C.J.F. Sloomans o.c. pag. 29-32.

127 L. J. Rogier o.c. pag. 619

128 C.J.F. Sloomans o.c. pag. 31 en AH 0.15

129 AH. 0.15, art 101. De mededeling in de Geschiedenis van het klooster en van het Bisschoppelijk Instituut Ste. Marie te Huijbergen door eenige oudleerlingen, 1906 (hierna aangehaald GKH) op pag. 70, dat 'boeken en registers in tijds in veiligheid gebracht waren bij Jo r (?) en kanunnik Stuijck te Antwerpen' is een

De ordesleiding moet onmiddellijk voor deze vlucht maar slecht geïnformeerd zijn geweest omtrent het lot van het Huijbergse convent. Een notitie in een manuscript te Parijs bewijst dat. Op een provinciaal kapittel, in 1583 gehouden in het klooster 'de la Motte' te Luik, werd de prior van Huijbergen, evenals die van Grevenbroek, Den Bosch en Brugge, veroordeeld tot een boete van dertig gulden boven de gebruikelijke tax, die in handen van de heer provinciaal betaald moest zijn, op straffe van ontzetting uit de priesterlijke bediening. De boete werd opgelegd omdat de schuldigen niet op het kapittel waren verschenen en evenmin bericht van verhindering hadden gezonden ¹³¹). Het kapittel van 1587 stond voor soortgelijke narigheden. Deze keer moest het de priors van Wallincourt, Parijs en ook weer Grevenbroek beboeten. Die van Den Bosch, Beveren en Huijbergen waren evenmin present, maar hadden zich wettig geëxcuseerd ¹³²). In 1587 waren namelijk de Huijbergse Wilhelmiëten nog niet terug, evenmin als de dorpelingen. Daarvoor moest het 1595 worden.

NEMET INT GOET

Het dóórdringen vanuit de feiten naar de persoon van de spelers in het drama blijft een hachelijke onderneming. De lezer kan er met behulp van zijn verbeelding van maken wat hij wil, maar als men geschiedenis tracht te schrijven is meer voorzichtigheid geboden. Enkele schaarse gegevens uit de tijd van de ballingschap staan ons wel ter beschikking. Ze hebben betrekking op twee priesters van het Huijbergse convent. Van *Hendrik Joos Hapardt* neemt P. Janssens C&S.R. op grond van verscheidene aanduidingen aan, dat hij in Beveren in de Orde is

vergissing. Archiefnummer 0.15, waarop de auteurs zich beroepen, bestrijdt juist (in art. 128) het praatje, dat het archief daar berust zou hebben.

130 AH. 0.15.

131 Bibliothèque Mazarine te Parijs, Ms.544 fol. 128.

132 Id. fol. 129.

getreden. Hij moet dan later naar Huijbergen zijn gekomen ¹³³). Uit het Huijbergse archief weten we dat hij tijdens de belegering van Antwerpen door Parma in 1585 zielzorg heeft verricht in het Spaanse kamp. Hij zegt van zichzelf dat hij biechtvader en kapelaan is geweest van Alexander Farnese, hertog van Parma, en van graaf Karel van Mansfeld. Daarna was hij pastoor in Hamont en Eekeren. Zijn afstamming uit een oud befaamd Brabants riddergeslacht maakt zijn aalmoezenierschap bij Parma aannemelijk ¹³⁴).

We krijgen de indruk dat hij nogal ingenomen is geweest met deze functie; hij vermeldt ze zelf op enkele plaatsen. Zo bijvoorbeeld - in de Spaanse taal - op de omslag van een register, dat prior Paridaens in 1570 was begonnen ¹³⁵). Verder op het vóórblad van het cartularium van het monasterium in het Latijn, en op fol. 123 v van het cartularium zelf, eveneens in het Latijn, als onderschrift bij een van hem afkomstige Nederlandse tekst. Zijn hand is karakteristiek genoeg om die als de zijne uit andere te herkennen.

Laurentius Paridaens is, als we de wat latere prior van Loemel moeten geloven, inzake beheer van tijdelijke goederen maar een beunhaas geweest, en hij zou bij de verkoop van enkele bezittingen in Ossendrecht - om het klooster uit een wanhopige situatie te helpen redden - de gebruiken van de Orde niet in acht hebben genomen ¹³⁶). Van Loemel drukt het als volgt uit: "Twee kostelijke weiden zijn voor een appel of een ei zonder toestemming van zijn overste en zonder weten van zijn medebroeders verkocht". Ook voor Siardus Bogaerts moet het, nog een twintigtal jaren later, allesbehalve comfortabel zijn geweest te moeten erkennen dat Paridaens zich tot de Markies van Bergen op Zoom had gewend als tot zijn patroon. Maar deze verwijten

133 Pr. Janssens CssR. Hendrik Judocus Happaert, Prior te Huijbergen. Privé-studie.

134 Pr. Janssens CssR. Id.

135 AH. Afdeling kasboeken.

136 AH. 0.15 op diverse plaatsen.

kwamen te laat om de man nog te deren. De vraag is of hij zich, als deze dingen tijdens zijn leven naar voren waren gebracht, toch niet behoorlijk had kunnen rechtvaardigen. Wij voor ons krijgen de indruk dat hij, onder de barre omstandigheden van zijn prioraat, een 'goede en getrouwe dienstknecht' is geweest.

Het al eerder genoemde, rond 1582 begonnen, financieel overzicht uit het Huijbergse archief versterkt ons in deze mening. Uit dit geschrift blijkt, behalve het feit dat de schrijver zelf in Wouw gevangen heeft gezeten, dat zijn bewering omtrent "nauwelijks betaalde pachten en cijnzen" allerminst overdreven was. Maar de bezorgdheid waarmee hij wijst op het nadeel dat anderen omwille van het klooster geleden kunnen hebben, openbaart ons een eigenschap die tot een andere orde behoort dan gewiekste zakelijkheid.

Er bestaat een interessant handschrift waaraan zijn naam verbonden is. Het is via de Abdij van Tongerlo en daarna van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel voor onze tijd bewaard gebleven ¹³⁷). Het boekje, dat voor het grootste deel in het Latijn is geschreven, bevat o.a. een 'Leven van St. Wilhelmus' en diverse tractaatjes die op deze heilige betrekking hebben, een 'Regel van St. Benedictus' en 'Een hantboexken hoe men den siecken mensch in sijne druck ende lijden vertroosten sal'. Originele gedachten van Paridaens zijn ook daar wellicht niet bij. Hij vermeldt zelf een zekere Goswinus Hortius, die op zijn beurt de teksten bijeengebracht zou hebben. In het Nederlands voorwoord van deze ziekentroost zegt hij: "Ik heb het niet als nutteloos werk beschouwd enkele gedachten zowel uit handschriften als uit andere vrome boeken bijeen te brengen. En hoewel er over dit onderwerp al genoeg geschreven is, heb ik gemeend te moeten ingaan op de dringende wens van sommige vrienden. Wil het daarom gunstig

137 Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Inventaris-nr. 8555-8557. Kataloognr. 3205.

aanvaarden ("daarom nemet int goet")" ¹³⁸). Een datum, 25 januari 1589, is daaraan toegevoegd. Dat betekent dat het werkje uit de handen van Paridaens is gekomen toen de ballingschap al vijf of zes jaar duurde. Het is niet uitgesloten dat de man in dit vroom tractaat ook voor zichzelf troost heeft kunnen vinden.

TOT HET BESTAND TOE (1595-1609)

Rond 1595 begon de bevolking van het zuidelijk Markiezaat terug te keren. Een processtuk in het Huijbergse klooster-archief tekent in de artikelen 91 en 92 de situatie. De geestelijke vader van dit stuk, prior Dionysius van Loemel, had er enig belang bij de ellende van de betrokkenen niet te verkleinen, maar andere getuigenissen bewijzen dat de toestand heel erg was ¹³⁹). Van Loemel zegt dat aldus: 'Tengevolge van de langdurige belegering van Antwerpen hebben de genoemde landerijen braak gelegen; ook het klooster was tot het jaar 1595 verlaten. Toen zijn enige mensen in kleinen getale begonnen hutjes of barakken te bouwen om daarin te kunnen schuilen (art. 91). In hetzelfde jaar is ook prior Paridaens teruggekeerd naar de plaats waar zijn klooster had gestaan, maar vond er niets anders dan een puinhoop. Hij heeft er in grote armoe en ellende geleefd en kon nauwelijks iets vinden om zich te voeden (art. 92) '.

Hij stond er voor een zware opgave. Het klooster verwoest, de meeste landerijen verwilderd, de documenten waaruit men de grenzen van de eigendommen kon aflezen grotendeels verloren. Het eigendomsrecht

138 De oorspronkelijke tekst luidt: „Hierom eest (is het) dat mij niet gedocht en heeft te sijn ledigen arbeit (nutteloos werk) een weinich bijeen te voeghen, zoo uuter schriftueren, als oock uut andere devote boeckxens. Ende hoewel van deser materien genoeg gescreven is, nochtans en heb ick het bidden van mijne somrnighe vrienden niet mooghe weijgere desen arbeit, daerom nemet int goet'.

139 AH. 0.15, B. 9 (brief van schout en schepenen te Huijbergen aan de bisschop van Antwerpen, 28 maart 1609). C.J.F. Sloomans o.c. pag. 32.

zelf was bovendien nog in de knel geraakt. Een feit dat in het cartularium van het klooster is opgetekend illustreert deze laatste narigheid op welsprekende wijze. Onder een notitie van Paridaens, dd. 6 november 1598, over de overgeërfde stamgoederen, schrijft namelijk Hapardt een paar jaar later - hij was Paridaens als prior opgevolgd - : "Dit perceel van de eerder genoemde tienden is tijdens de oorlog, toen heel de streek in wanorde was en ons convent verlaten, ten onrechte door een leek tijdens onze afwezigheid gepacht. Door een misverstand is dat door de abt van Tongerlo goedgevonden, in strijd met de overeenkomst die door zijn voorzaten is gesloten en die ons het eeuwige erfrecht toekende, zoals hiervóór in dit boek verklaard wordt. Toen dan Mijnheer de abt, Mutzart genaamd, tot de bevinding kwam dat de verpachting ten onrechte was geschied, heeft hij die herroepen en vernietigd, en ons convent hersteld in zijn oud recht op dit bezit, anno 1599" ¹⁴⁰). Paridaens stierf in 1600. Hapardt was maar 'n paar jaar prior; hij overleed in 1603. En ook zijn twee opvolgers, Herman Hendriks van Orthen en Johannes van Libosch, beiden uit het klooster van 's Hertogenbosch afkomstig, hadden een kort prioraat. Hun sterfjaar is resp. 1604 en 1609. De omstandigheden waaronder zij hun klooster moesten herbouwen waren nog alles-behalve aangenaam. Ze konden niet doen wat ze gewent hadden, "eensdeels door hun grote armoede, als ook door de onophoudelijke plunderingen van de vijand en ander krijgsvolk, zodat ze nauwelijks een voet buiten hun klooster durfden te zetten tot het Bestand toe (d.i. het Twaalfjarig Bestand)" ¹⁴¹).

In de tijd tussen het overlijden van Herman van Orthen en de keuze van Johannes van Libosch - van augustus 1604 tot december 1605 - werd de Wilhelmië Hendrik van Kessel belast met de zielzorg in

140 AH. Cartularium fol. 123 V.

141 AH. 0.15, art. 98 en 99.

Huijbergen. "Deze", zo zeggen schout en schepenen van Huijbergen in een brief aan de bisschop van Antwerpen, "was door natuurlijke gebreken onbekwaam om de parochie te bedienen en is weer teruggekeerd naar 's Hertogenbosch. Tegenwoordig zijn we voorzien van een goede heer, genaamd B. Ambrosius Girois uit het convent van Beveren, door wie we op voortreffelijke wijze bediend worden, God zij altijd geprezen, volgens de ordonnantiën van de heilige Roomse Kerk"¹⁴²). Het ordesbestuur, dat van deze periode vrijwel geen schriftelijke levensteken in Huijbergen heeft achtergelaten, schijnt dus de gebeurtenissen niet helemaal uit het oog verloren te hebben.

DIONYSIUS VAN LOEMEL (1609-1627)

Ook uit de goedkeuring van Dionysius van Loemels keuze tot prior van Huijbergen blijkt de aandacht van het provinciaal bestuur voor dit klooster. Van Loemel was namelijk sinds 1603 prior van het belangrijke klooster in Den Bosch¹⁴³). De nadere omstandigheden van zijn verkiezing in Huijbergen, op 19 december 1609, zijn ons niet bekend, maar zijn vertrek naar deze frontstelling lijkt ons geen geringe overgang, al waren de moeilijkheden sinds het sluiten van het 12-jarig bestand, april 1609, beduidend minder geworden. Er was nu tenminste rust op de slagvelden in de nabijheid.

Dat Van Loemel een strijdbaar man was, hebben de citaten uit het eerder genoemde processtuk, waarvan hij zo niet de auteur dan toch de souffleur is geweest, kunnen leren. Ook zijn pachters, of tenminste een van hen, hebben wel eens ondervonden dat de prior boos kon worden. Hij heeft zijn ergernis zelf in een pachtboek, tussen twee huurcontracten in, op papier gesteld. "Van mijn opvolger vraag ik

142 AH. B.9. eerder geciteerde brief.

143 W.J.F. Juten, 'Aanvullingen op Schutjes Geschiedenis van 's-Hertogenbosch, Het Guilielmieten-Klooster te 's-Bosch', Taxandria IX, pag. 80-90.

vriendelijk, dat, indien ik, H. Dionysius van Loemel niet meer in leven zou zijn, toch het onrecht dat Vroemen (d.i. de naam van een pachter) en zijn vrouw mij niet alleen door beledigingen, maar ook bij het uitvoeren van bouwwerkzaamheden hebben aangedaan, gestraft wordt. Dezelfde Vroemen is ook oorzaak geweest dat ik in Bergen een bedrag heb moeten storten dat hij zelf had moeten betalen en veel andere onaangename dingen heeft hij me aangedaan, zodat ze niet in aanmerking komen, noch hij, noch zijn kinderen, om op bezittingen van het Godshuis te wonen" ¹⁴⁴).

Het is niet uitgesloten dat de prior christelijker is geweest dan zijn eigen boze wens, door namelijk het van hemzelf afkomstige vonnis in feite ongedaan te maken. We kunnen dit evenwel niet met volkomen zekerheid zeggen, daar bovenstaande tekst, in tegenstelling met andere bijdragen in het pachtboek, niet gedateerd is. Maar in een contract, onmiddellijk na de aangehaalde woorden, lezen we: "Op heden de zestiende november anno 1619 bekennt heer en broeder Denys Amely van Loemel prior, en heer en broeder Adolf Beyherts procurator (d.i. econoom) van het convent en godshuis van Huijbergen weer opnieuw verhuurd en in pacht gegeven te hebben aan Mathijs Cornelissen Vroemen een hoeve genaamd Altena" ¹⁴⁵). In 1624 wordt er met Vroemen weer een nieuwe pachttermijn overeengekomen ¹⁴⁶), en ook na van Loemels dood verdwijnen de Vroemens niet uit het register.

Deze pachtovereenkomsten hielpen mee de vergeten zekerheden te doen herleven. Stilaan vulde de nieuwe beschrijving van de oude bezittingen de bladen van de registers. De eerste bijdrage in het pachtboek dat de toorn van Van Loemel voor het nageslacht heeft

144 AH. Pachtboek 1610 fol. 12 V0

145 AH. Pachtboek 1610 fol. 13.

146 AH. Pachtboek 1610 fol. 14 V0

bewaard is afkomstig uit het jaar 1607, dus vóór Van Loemels tijd. De laatste uit 1646.

De contracten noemen niet alleen op wat er aan pacht en aan mutserds, boter en jonge kippen en haantjes geleverd moet worden, maar schrijven ook de maatregelen voor die de akkers in hun vruchtbaarheid moeten herstellen en bewaren. Het ritme waarin het schaarhout gekapt en vernieuwd moet worden, de wijze van bemesting, de noodzaak om 'het land allengs onder de ploeg te brengen dat er vroeger onder is geweest en om het hout dat in het bouwland staat met wortel en al eruit te verwijderen' ¹⁴⁷) worden in de overeenkomsten beschreven.

DE PROCESSEN (laatste decennia van de 80-jarige oorlog)

Met prior Adolphus Beijhaerts, ook uit het klooster van Den Bosch afkomstig, die Van Loemel in 1627 opvolgde, naderen we de tijd van Siardus Bogaerts.

Nu de strijd tussen Spanje en de Republiek in het Markiezaat wat geluwd was - op tijdelijke herlevingen na, als bij de groots opgezette, maar mislukte poging in 1622 om 'Bergen te besetten' ¹⁴⁸) - kregen de priors te maken met geschillen over betalingen of werden ze gedwongen tot het voeren van processen over eigendomsrechten, over het gebruik van publieke weiden en heiden en dergelijke. Uit de verte gezien lijkt het erop, dat sommigen onder hen dit als een aangename bezigheid beschouwden, boeiend als een intellectueel toernooi. Maar misschien is dat niet méér dan een onjuiste argwaan die we niet door pro's of contra's willen trachten te bevestigen of te weerspreken. Het verhaal dat hieraan vooraf is gegaan bewijst

147 AH. Pachtboek 1610 fol. 6.

148 W. A. van Ham 'Bergen op Zoom belegerd - West-Brabant in nood. 1622', in Jaarboek Ghulden Roos, 1972, pag. 100-120. Zie ook lied uit Ned. Gedenck-Clanck van A. Valerius 'Merck toch hoe sterck'.

overigens wel, dat het uitblijven van rechtsgedingen, na de verwarring van de oorlog, een wonder zou zijn geweest. Door onmiddellijk voor andermans eisen te wijken zouden de Wilhelmiëten wel erg in de knel zijn geraakt. We noemen enkele van deze processen op, zonder aanspraak te willen maken op volledigheid in aantal, en nog veel minder in het beschrijven van details.

Dat tegen de Heer van Hoogerheide is al even aan de orde geweest. De ‘Geschiedenis van het Klooster te Huijbergen’ verhaalt het vrij uitvoerig ¹⁴⁹) maar de schrijvers zeggen tenslotte dat zij het geding - in 1669 nog onbeslist! - ‘in al zijn revisien en interlocutoire uitspraken’ niet kunnen volgen. Wij zeggen het met hen.

Een ander proces liep over het gebruik van de hei tussen de dorpen Huijbergen, Woensdrecht en Ossendrecht gelegen. Het ging erom of de Huijbergse burgers en monniken even vrij van deze grond gebruik mochten maken als de bewoners van de andere twee dorpen. De Markies van Bergen op Zoom en de heer van Hoogerheide hadden bovendien eigendomsgeschillen omtrent dit terrein. Vele tientallen documenten in het archief van Huijbergen hebben betrekking op deze kwestie, die ons nog ingewikkelder lijkt dan de vorige.

Lange jaren stonden eerst vooral de dorpen Huijbergen en Woensdrecht tegenover elkaar, in een later stadium Huijbergen en Ossendrecht ¹⁵⁰). In dit laatste geschil trokken de Wilhelmiëten en de Huijbergse dorpelingen één lijn, maar in plaatselijke kwesties kwam het voor dat ze ook onderling heibel hadden. Gewoonlijk kon dat in der minne geregeld worden. Er ontstonden dan wel ooit situaties waarvan de beschrijving wat verpozing biedt aan de latere lezer van de eindeloze processtukken.

149 GKH. pag. 93-96.

150 AH. O, de meeste nummers van 20-75.

Zo verhaalt bijvoorbeeld een ‘extract uit het register van de sententiën (vonnissen) geslagen bijden Leenhove van Bergen opten Zoom’, dat voor de stadhouder en de schepenen van Huijbergen een schriftelijk proces aan de gang was tussen Heer en Broeder Dionys van Lommelen (d.i. Van Loemel), prior van het convent en Godshuis van Huijbergen enerzijds en Jacob Laureijssen anderzijds, en dat de schepenen, die zich niet deskundig achtten omdat ze geen studie van het recht hadden gemaakt, het proces naar het genoemde Leenhof, als hun hogere beroepsinstantie, hadden doorgezonden ¹⁵¹).

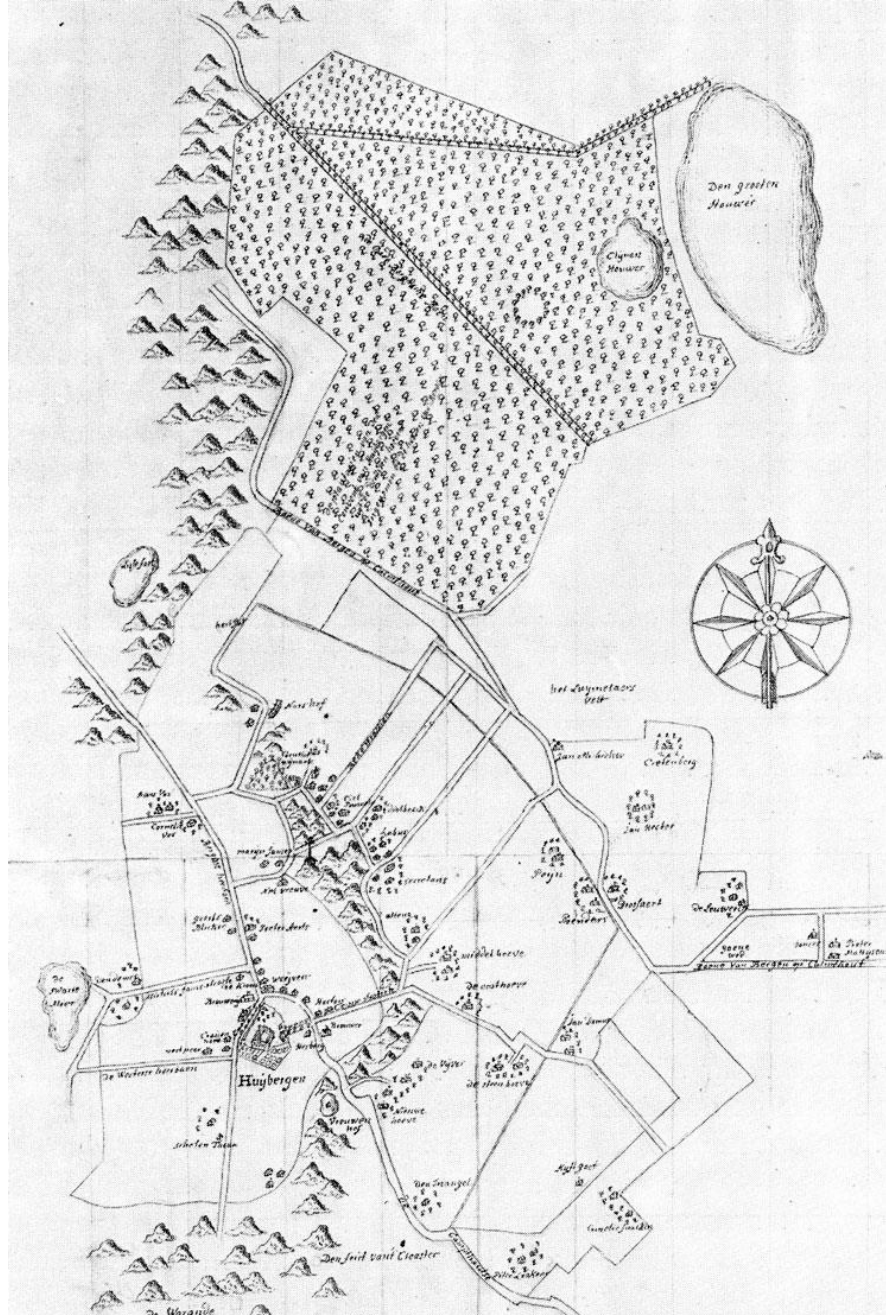
Het is niet zeker dat de schepenen van Huijbergen zo onnozel waren als ze zich hielden, ofschoon de aanblik van de ‘aenspraecke, antwoorde, repliek, dupliek, tripliek ende quadrupliek, mitsgaders alle de stucken, titulen ende munimenten in rechte ingedient’ hun wellicht het zweet heeft doen uitbreken. Maar misschien heeft ook de vrees om zich tegen hun prior uit te spreken een rol gespeeld. En Jacob Laureijssen moesten ze eveneens ontzien, omdat hij medelid was, of geweest was, van het Huijbergse schepencollege ¹⁵²).

Van de blunder die de schepenen, althans in de ogen van latere priors, hadden begaan door zich tot het Leenhof van Bergen als hun hogere beroepsinstantie te wenden, zullen ze zich wel niet bewust zijn geweest. Maar Siardus Bogaerts moet deze akte wel tot de stukken gerekend hebben die het verdedigen van zijn standpunt bemoeilijkten ¹⁵³). We willen nu evenwel de processen laten voor wat ze zijn.

151 AH. B. Ia en Ib, 8 febr. 1612.

152 AH. Pachtboek 1610. fol. 4 VO

153 Zie voor dat standpunt Br. Clemens v. d. Walle ‘De Prior’ in Jaarboek Ghulden Roos 1972, vooral pag. 134.

16 Kaartje van het klooster en dorp Huijbergen en hun omgeving
 (Vermoedelijk 18e eeuwse kopie van de kaart genoemd onder nr. 5
 Gemeente-archief Bergen op Zoom, Nederlandse kaarten nr. 1535).

HET NERGENSLAND

In de laatste decennia van de 80-jarige oorlog begonnen de Wilhelmiëten waarschijnlijk te vermoeden dat ze met hun verhouding tot de Markiezen voorzichtig moesten zijn. Misschien niet zozeer in die betrekkingen zelf, als wel in de formulering die ze daarbij gebruikten. Want er waren gevaarlijke derden, die de connecties met het Bergse Hof tegen hen konden uitspelen. Siardus Bogaerts heeft deze mogelijkheid stellig voorzien.

Misschien was er, min of meer los van deze redenen, nog iets anders in het spel. Men krijgt de indruk dat de priors, hoe bescheiden en kwetsbaar hun recht ook was, graag als Heren van Huijbergen, zonder al te veel inmenging van het zuiden of het noorden, hun eigen boontjes wilden doppen.

Dat betekende enerzijds: gehoorzaam zijn aan de koning, maar op de banden met Essen en Kalmthout, d.w.z. met Tongerlo, niet meer aandacht vestigen dan nodig was. En anderzijds: met eerbiediging van de rechten die de markiezen van ouds over een deel van Huijbergen hadden uitgeoefend, van hen toch verlangen dat ze de traditionele bevoegdheden van de Wilhelmiëten niet zouden aantasten. Heel en al onafhankelijk van de duidelijker wordende krijgskansen zal dit niet gezien moeten worden.

Netelig was de Huijbergse situatie genoeg. Ook als de priors volleerde diplomaten waren geweest, zouden ze er wel niet in geslaagd zijn steeds zo te handelen dat dit niemand van hun opvolgers in het nauw had kunnen brengen. Voor de latere toeschouwers zijn er dan ook redenen genoeg om te begrijpen dat hun gedrag soms meer leek op het eten van twee walletjes dan op een meesterlijke uitoefening van het plaatselijk gezag.

Tot de raadselen waarmee de Wilhelmiëten moesten leven behoorde ook de vraag wie er eigenlijk als opvolger beschouwd kon worden van Arnoud van Leuven, de stichter van het klooster. De prinsen van

Oranje, die zoals we al eerder gemeld hebben, vanaf 1582, vóór en na het 12-jarig bestand het Markiezaat bezaten, kwamen bij hen niet in aanmerking. Hun invloed buiten de stad was trouwens erg beperkt. Moeilijker werd de zaak, toen de onderlinge verhoudingen in de markiezenfamilie zelf in de knoop geraakten en er zich meer dan één pretendent uit de wijdvertakte stamboom presenteerde ¹⁵⁴). De voorkeur van de Wilhelmiëten blijkt uitgegaan te zijn naar Albert, graaf van den Bergh, baron van Boxmeer, die met de erfgename van de Markiezen getrouwd was. Menig schrijven is aan hem uitgegaan of van hem te Huijbergen ontvangen ¹⁵⁵). Ook nog toen Maria Elisabeth II van Bergh als wettige erfgename van het familiebezit beschouwd kon worden. Maar tenslotte bleek deze voor de Wilhelmiëten de echte Markiezin ¹⁵⁶). Bij de Vrede van Munster werd haar gezag ook door de Staten-Generaal erkend. Ze kon nu weer in het Markiezenhof gaan wonen. En toen in 1650 ook graaf Albert met haar overeenstemming bereikte en zijn aanspraken op Bergen op Zoom liet varen, was er voor de Huijbergse monniken tenminste in dit punt duidelijkheid bereikt. Het concept van een brief zonder datum, maar blijkens de inhoud in 1636 door prior Beijhaerts aan de Markies gericht, geeft van de niet zo eenvoudige Huijbergse bestuursinrichting én van de betrekkingen tot de Markies - waarvan we hierboven in het kort een idee trachtten te geven - een duidelijke illustratie ¹⁵⁷). Hoewel dit schrijven zich in alle onderdanigheid richt tot de Markies, probeert het toch, zover de precaire verhoudingen toelaten, een historisch recht ten overstaan van de Bergse Heren te handhaven. De brief is slechts het vervolg op een

154 W. A. van Ham *Het Doorluchtig Huis van Bergen op Zoom, Zaltbommel* 1969. pag. 91-93.

155 AH. M nrs. 4, 6 t/m 12 en 0.22, uit de jaren 1636-1640.

156 AH. Vanaf 1646 worden de brieven gericht aan Elisabeth als Markiezin.

157 AH. L.90. Voor de oorspronkelijke tekst van de brief zie 'Bijlage'.

kwestie waarbij de prior, de schepenen van het dorp, de autoriteiten in Bergen op Zoom en de koning van Spanje betrokken waren.

Op 31 januari 1635 hadden namelijk de stadhouder, de schepenen en de gemeente van Huijbergen het Leenhof van Bergen op Zoom aangeklampt met het verzoek de prior te bewegen zijn aandeel in de dorpslasten te betalen. De prior wendde zich toen in de kwaliteit van 'vrije grondheer en pastoor van Huijbergen' tot de koning van Spanje om zich te beklagen over de 'oproerige schepenen, die gesteund werden door een stadhouder uit naam van de Markies van Bergen op Zoom aangesteld'. Hij - de prior - werd in zoverre in het gelijk gesteld dat het Leenhof in deze een 'klaarblijkelijk onbevoegd rechter' werd genoemd, daar 'de prior en de ingezetenen van Huijbergen woonachtig waren in het kwartier van Antwerpen en zodoende niet geoordeeld konden worden door een rechter van een ander rechtsgebied' ¹⁵⁸). Wat niet betekent dat Brussel de schepenen inzake hun financiële eis ongelijk gaf.

Dit geding ¹⁵⁹) was duidelijk een voorspel van wat er na de Vrede van Munster op hoger niveau zou gebeuren. Wel was nu het plaatselijk bestuur de opponent van de prior, in tegenstelling met later. Dán zou er meer op het spel staan dan materiële dingen alleen.

DE JONGE BOGAERTS (het jaar 1635 en volgende)

We have only to study the life of St. Francis of Assisi to realize how vital to our understanding of a man may be the survival of anything, however short, which is beyond dispute written by him.

R.W. Chambers in 'Thomas More'. p. 13.

158 AH. B. 6 en 7.

159 GKH. pag. 91-93.

Voor het afleggen van professie in het Wilhelmienvlooster te Huijbergen was er anno 1635 moed vereist. Siardus Bogaerts miste die niet.

Zijn naam verschijnt al spoedig in de archiefstukken uit die tijd. Hij wordt procurator van het klooster, een functie die bij de Wilhelmienvlooster nooit als een sinecure is beschouwd, pastoor te Putte, en vertegenwoordiger van prior Beyhaerts in de nog hangende processen, zoals blijkt uit de rekeningen van de advocaten ¹⁶⁰), die veelvuldig zijn advies nodig hebben. Ook de uitvoerige rekening die hij zelf aan het dorp Huijbergen uitschrijft als vergoeding voor gemaakte onkosten is daarvoor een bewijs ¹⁶¹). Maar liever dan met een reeks archiefnummers waarin zijn naam wordt genoemd de rij van reeds vermelde documenten te verlengen, laten we hem zelf aan het woord. Dit is een brief die reageert op een aanmaning tot betalen dd. 30 juni 1644, aan het klooster gericht door notaris Jan van Wesel :

"Ik ben ten hoogste verwonderd te lezen dat ik voor de betaling van de helft van het rapportgeld drie weken uitstel verzocht zou hebben aan deurwaarder Spruijt. Noch ik, noch iemand van onze paters heeft de heer Spruijt of een kwitantie van mijnheer de griffier Cornelis Gielis gezien. Ik weet niet waar deze verzinsels goed voor zijn, terwijl men bovendien schrijft dat het wel zes weken geleden zou zijn sinds men ons de aanzegging heeft gedaan; wat verzonnen en onwaar is. Wij zijn dan ook niet van zin te betalen, vóór we het bevelschrift van de Edele Raad van Brabant gezien zullen hebben; uw schrijven alleen is niet voldoende" ¹⁶²).

De brief - een concept - is niet ondertekend, maar is zonder twijfel van Bogaerts afkomstig. In het eveneens nogal gespierde antwoord erop

160 AH. 0.23.

161 AH. 0.29.

162 AH. 0.77.

wordt hij met name als de schrijver aangeduid ¹⁶³). Het handschrift en de spelling zijn trouwens onmiskenbaar van hem; voor geen van beide leek hij veel tijd of aandacht beschikbaar te hebben.

Behalve deze brief van hem uit 1644 en menige andere uit latere jaren bezitten we nog een dokument dat veel lijkt op een korte bandopname van zijn levend woord ¹⁶⁴). Het verhaal speelt zich af ten huize van Servaes Willems, herbergier 'In de drijve Snoecken' te Bergen op Zoom, in 1640, toen Bogaerts zes en twintig jaar oud was. Willems gaf er, 'op sijne manne waarheijt', desgewenst onder ede, verslag van aan notaris Lopsen. De notaris vertelt dan op zijn beurt: "Op 21 juni 1640 hadden Jan Franssen en andere schepenen, regeerders en ingezetenen van Woensdrecht in genoemde herberg enkele kannen bier zitten drinken. Ze wachtten op Siardus Bogaerts. Na ongeveer een uur is genoemde heer Siardus ook bij Willems aan huis gekomen. Die is de kamer binnengegaan waar de mensen van Woensdrecht zaten en heeft hun gezegd dat heer Siardus was gearriveerd. Zij hebben toen heer Siardus gevraagd bij hen te komen, wat ook gebeurd is. En toen heeft hij - d.i. Servaes Willems - gehoord en gezien dat ze over een akkoord spraken inzake de heide, waarover een geschil gaande was. Hij heeft ook gezien dat dit akkoord daar ter plaatse geschreven werd door de gezworen klerk van Woensdrecht en daarna gepasseerd en vastgelegd door mij notaris".

En dan vervolgt de notaris: "Verder verklaart de deponent - Servaes Willems - dat hij toen ook heeft gehoord en gezien, hoe heer Siardus verscheidene keren overluid tegen de Woensdrechtaren zei:

"Mannen, zegt nu of ge iets tegen het akkoord hebt, want ik wil niet dat ge u later zoudt beklagen. Als het niet helemaal volgens uw zin of oordeel is, spreek dan nu, want ik geef u daartoe de volle vrijheid".

163 AH. 0.77.

164 AH. 0.51.

Deze en dergelijke woorden herhaalde heer Siardus verscheidene keren, en - aldus de verklaring van Servaes Willems- "alle mannen van Woensdrecht zeiden met het akkoord helemaal tevreden te zijn" ¹⁶⁵). Nu we toch van ons voornemen zijn afgeweken om van het proces Huijbergen-Woensdrecht geen verdere details te geven, moge het volgende dienen ter instructie van onze lezers. De mannen die in de herberg 'In de drie Snoecken' het dorp Woensdrecht vertegenwoordigden, zaten daar niet alleen als belanghebbenden, maar 'met absolute last, volmacht en autoriteit' als afgevaardigden van het schepen-kollege, Ze mochten erop rekenen dat, wat ze zouden overeenkomen, door de bewindhebbers van Woensdrecht zou worden aanvaard 'voor goed, vast, bindend en van waarde' ¹⁶⁶). Maar toen ze na het gesprek in de herberg met het contract bij hun medeschepenen aankwamen, kregen ze de wind van voren, omdat ze de zaak van hun dorp zo slecht gediend hadden. Ze hadden namelijk met Bogaerts afgesproken dat zowel de burgers van Huijbergen als die van Woensdrecht de heide als weideplaats voor hun vee mochten gebruiken. Het geschil dat bij de Raad van Brabant in 's Gravenhage wijd en breed bekend was, werd opnieuw, nu met het verslag van de kersverse verwikkeling erbij, aan de raadsheren voorgelegd. En de gedaagden - dat waren de Huijbergenaren - werden op 6 september 1640 veroordeeld 'het voornoemde contract als bedrieglijk te laten varen; de supplianten, d.i. de Woensdrechtaren, zouden de Wildert als

165 De oorspronkelijke tekst luidt: 'Den voors. heer Siardus seijde diversche reijssen overluijt tegens die van Woonsdrecht, mannen segt nu off ghij ijets tegens het accoort hebt, want ick en begeer niet dat ghij u in tijden ende wijlen soude beclagen. Is het niet volcomelijck uwen sin oft meeninge soo spreeckt nu want ick stelle u op vrije voeten, ende sulcx oft diergelijcke woorden meer, repeterende dese woorden tot verscheijde reijssen, verclaert oock hij deponent gehoort te hebben dat sij alle van Woensdrecht seijden met het accoort wel te vreden te sijn'.

166 AH. 0.43. 16 juni 1640.

vóór het aangaan van het contract mogen gebruiken alsof het voornoemde contract nooit gesloten was geweest' ¹⁶⁷).

We willen niet proberen de gedachtengang van de Haagse Heren, zo die aanwezig is geweest, te volgen. Voor Siardus lag dat anders. Hij moest trachten de juistheid of de onredelijkheid van het vonnis vast te stellen; hij zou zichzelf niet geweest zijn, als hij zich zonder meer verslagen had geacht. Een kleine reeks archiefstukken te Huijbergen getuigt van zijn activiteit in deze ¹⁶⁸).

167 AH. 0.45. 6 september 1640.

168 AH. 0.52 t/m 58.

BIJLAGE

1636, z.d. ¹⁶⁹⁾

Verzoekschrift van prior en conventualen van het klooster te Huijbergen aan de markies van Bergen op Zoom om herstel van rechten. Klooster-archief Huijbergen inv. nr. L.90

"Aen Zijne Excie den Heere

Marcquis van Berghen opden Zoom.

Verthoonen in alle eerbiedinge die Prior ende Conventualen vanden Clooster van St. Willems ordre tot Huijberghen, hoe dat hen bij Uwer Exc. voorsaten in Martio vanden Jare 1277, vuytwijsende den brieff hier annex tot fondatie ¹⁷⁰⁾ van tselve clooster vergunt is tgene zij supplianten ¹⁷¹⁾ binnen Huijbergen besitten soo vande thiende ende ghoederen aldaer als andersints alleenlijck gereserveert de jurisdictie van weerlijcke ¹⁷²⁾ justitie, dwelck zoo het naergevolcht continueel ¹⁷³⁾ gebruijck bethoont heeft den Heere Fondateur ¹⁷⁴⁾ ende donnateur ¹⁷⁵⁾ alleenlijck verstaan heeft vande justitie int criem ¹⁷⁶⁾ gelijk dijenvolgende Uwer Exc. voorsaten altijts hebben toegestaen datter bijden prior van tvoors. clooster bij tijde wesende binnen Huijbergen zijn gestelt twee schepenen metten Secretaris, mejer oft stadthouder

169 De datum is nauwkeurig vast te stellen aan de hand van de overige stukken in het archief.

170 stichting.

171 verzoekers.

172 de uitoefening van de wereldlijke rechtspraak (in tegenstelling tot kerkelijke rechtspraak).

173 ononderbroken.

174 stichter

175 begiftiger, ondersteuner

176 Justitie in 't criem = rechtspraak in zaken van misdaad of boeterechtspraak.

int civiel ¹⁷⁷⁾ ende den vorster, wordende bijden Prelaet van Tongerloo aldaer oock gestelt drie schepenen oock met eenen stadthouder ten opzien vande goederen die hij aldaer heeft ende de resterende twee schepenen worden in occasie ¹⁷⁸⁾ van noode daer toe geassumeert ¹⁷⁹⁾ uijt Uwer Exc. Heerlijkheit ofte vrijheit van Woude, ende alle welcke schepenen oock dienen den stadthouder die van wegen Uwer exc. daer gestelt wordt tot directie off vervolch vande criminele saecken, zonder dat Uwer Exc. voorsaten eenich ander recht off innecomen tzij van chijnsen, plantagien ofte andersints binnen Huijbergen voors. hebben gereserveert. Ende hoewel sij supplianten dijen volgende van alle oude ende immemorale ¹⁸⁰⁾ tijden geweest zijn inde vredelijcke possessie ¹⁸¹⁾ vande voors. twee schepenen metten secretaris tot Huijbergen te stellen zonder dat hem daer inne bij ijemanden oijnt eenige stoornisse oft molestatie ¹⁸²⁾ is aengedaen, zoo heeft nochtans den tegenwoordigen drossaet tot Bergen opten Zoom vuijten naeme vanden Heere Marcquis van Bergen (zoo hij seijde) in februario vanden voorleden jaere 1635 tot Huijbergen eenen secretaris gestelt, ende alsoo de supplianten desen aengaende in henne vredelijcke possessie geturbeert ¹⁸³⁾. Ende want zijlieden verhopende en nijet en meijnen ¹⁸⁴⁾ d'intentie ¹⁸⁵⁾ van Uwe Exc. te wesen den suppl. te willen benemen tgene hen bij sijne voorsaeten tot erectie ¹⁸⁶⁾ ende fondatie van hen ¹⁸⁷⁾ clooster te verghunt.

177 Justitie in 't civiel = rechtspraak in burgerlijke zaken of op overtredingen waarop lagere boeten zijn gesteld.

178 desnoods, in geval van nood.

179 genomen

180 sinds onheugelijke tijd.

181 bezit

182 lastigvallen

183 lastiggevallen, gestoord.

184 niet aannemen, menen.

185 de bedoeling

186 oprichting, stichting

Soo bidden zij ootmoedelijck dat hen gelieve te verklaren, het confereren oft stellen vanden voors. secretaris bijden drossaet tot Bergen voors. gedaen qualijcken ende onbehoorlijcken geschiet te zijne, ende hen suppl. te consenteren ¹⁸⁸) dat sij selver eenen secretaris tot Huijbergen selen mogen stellen, mede oock aende gemeijnte ¹⁸⁹) aldaer t'ordonneren aen hem suppl. als prior van zijnen convente ende in der qualiteijt heer int civil tot Huijberghen openinge te doen van de rekeningen vanden dorpe, om daer inne te mogen redresseren ¹⁹⁰) de fauten die hij verstaet daer inne gecommitteert ¹⁹¹) te zijn ende hen voor het toecomende te beletten eenige rekeningen te passeren off te sluijten dan tsijnder overstaen ¹⁹²), off ten minsten hij daer toe geroepen zijnde. dwelck doende, etc.

187 hun

188 toe te staan.

189 inwoners van het dorp, de gemeenschappelijke bewoners.

190 herstellen, corrigeren.

191 begaan

192 ten overstaan van hem.

HET ONTSTAAN VAN DE ST. ANNASTRAAT

door

J. L. C. WEYTS

In een vroeger artikel ¹⁹³⁾ heb ik een uiteenzetting gegeven over de bouwgeschiedenis van het huis De Draak. Later aan het licht gekomen gegevens ¹⁹⁴⁾ hebben duidelijk gemaakt, dat de herbouwfase van De Draak aan het begin van de 16de eeuw een onverbrekkelijk geheel vormt met het ontstaan van de St. Annastraat en tenminste een aanzienlijk deel van de bebouwing daaraan. De nieuwe gevel van De Draak blijkt de exponent te zijn van een complex stedenbouwkundig gebeuren. In het navolgende zal ik trachten dit gebeuren te reconstrueren ¹⁹⁵⁾.

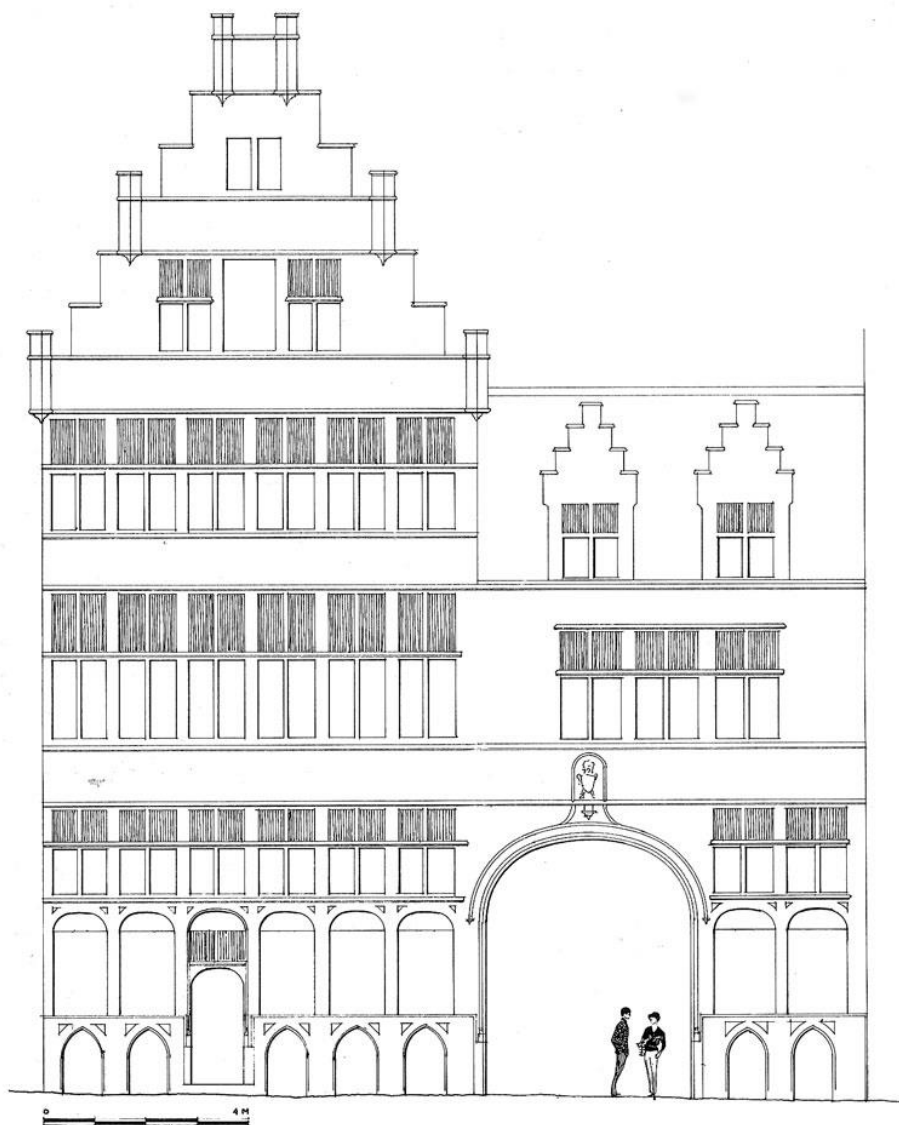
De kennelijk welgestelde Antwerpse koopman Jan Gielissen kwam in 1500 in het bezit van het huis De Draak ¹⁹⁶⁾. Het erf, dat bij dit huis behoorde was bijzonder groot. Het strekte zich uit van de Grote Markt tot aan de Korte Meestraat (toen Brouwerstraat geheten). Aan deze straat had De Draak nog een poort en een achterhuis. Dit achterhuis is later als het huis De Grote St. Anna (Kortemeestraat 14) een eigen leven gaan leiden.

193 J. L. C. Weyts, 'Het huis de Draak', jaarboek De Ghulden Roos nr. 32. Roosendaal 1972. blz. 96-99.

194 De archiefgegevens zijn mij welwillend ter beschikking gesteld door dhr. W. van Ham, assistent-archivaris van het Gemeente-archief van Bergen op Zoom.

195 Van de hand van G.C.A. Juten verschenen eerder twee artikelen, betrekking hebbend op dit onderwerp: 'de twee oudste huizen van Bergen op Zoom', Taxandria 1922. 'het St. Annastraatje', dagblad De Avondster, 5 maart 1922.

196 Gemeentearchief Bergen op Zoom, R 215 fol. 165v. 3 juli 1500.

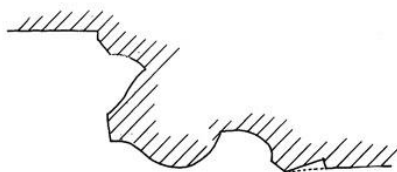

17 Reconstructie van de voorgevels van de huizen Grote Markt 38 en L (Drak en De Olifant) 16e eeuw (Tekening J. W.).

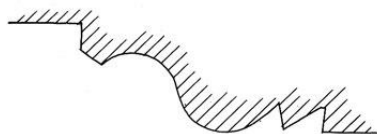
In de navolgende jaren kocht Jans zoon Pieter meerdere aangrenzende panden op: De Olifant aan de Grote Markt in 1501 (lagere bouw en poort van het stadhuis), De Kleine St. Anna (gesloopt, O. hoek St Annastraat) en de Kleine Struijs (no 10) aan de Korte Meestraat in 1503, pakhuizen met erf van het huis St. Joris aan de Grote Markt in 1507 en Henegouwen (Later De Fortuin) in de Fortuinstraat (no 14) na 1509.

Door deze aankopen ontstond een aaneengesloten bezit tussen de Grote Markt en de Korte Meestraat, met een uitloper naar de Fortuinstraat (toen Medestraat geheten). Op dit terrein liet Pieter, na een gedeelte van de opstallen afgebroken te hebben, een nieuwe straat aanleggen, de St. Annastraat, waarlangs een grotendeels nieuwe bebouwing met vele winkels voorzien was. De opzet hiervan moet vergelijkbaar zijn geweest met die van een hedendaagse winkelpassage. Toen in 1517, na het overlijden van Pieter, tengevolge van een faillissement, zijn huizen verkocht werden, was dit project grotendeels voltooid.

Aan de Grote Markt waren de nieuwe huizen De Olifant en De Draak verrezen, aan de Korte Meestraat De Grote en De Kleine St. Anna ingrijpend verbouwd. Heel de oostwand en grotendeels ook de westwand van de St. Annastraat waren met aaneengesloten winkelhuizen bezet. Slechts achter Henegouwen lag nog een 'ledig erf'. Kennelijk waren hier de vroegere opstallen al afgebroken zonder dat het tot nieuwbouw was gekomen.

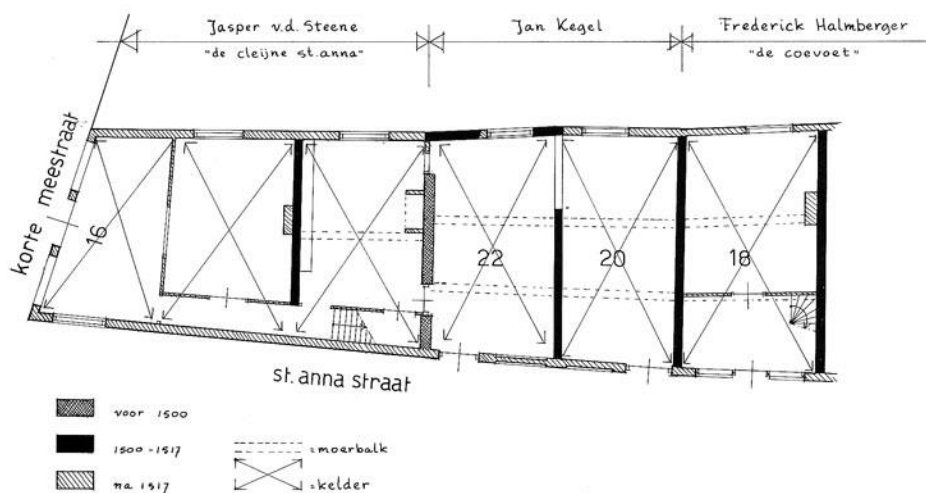

18. Profiel van een balksleutel in
het huis Sint Annastraat 20
(Tekening J. W.)

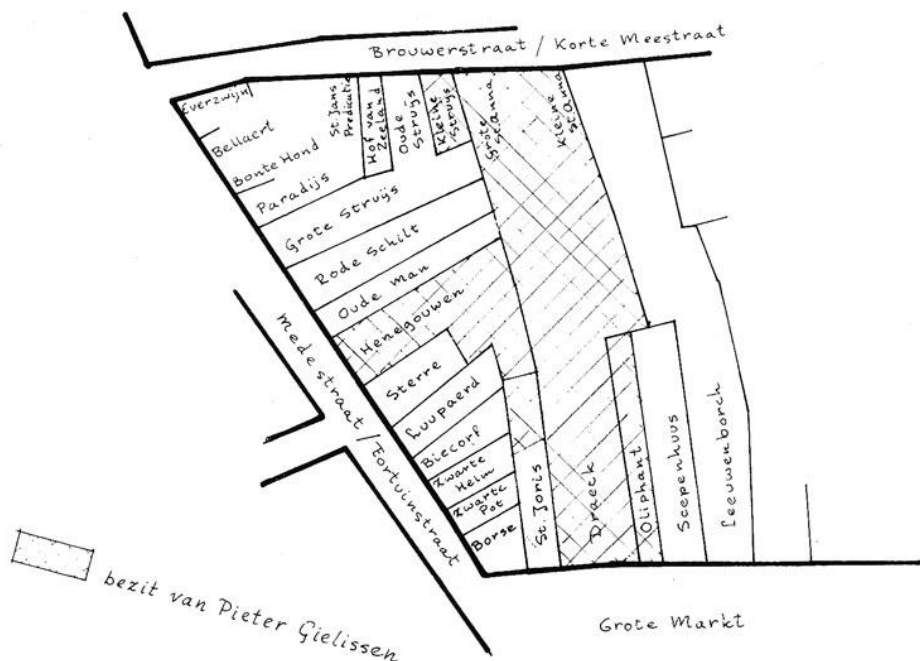

19. Profiel van een balksleutel In
het huis Korte :Meestraat 16
(Tekening J. W.).

Voor de hier geschetste ontwikkeling zijn er meerdere aanwijzingen. De duidelijkste zijn de transportakten, afgeschreven in het register van opdrachten, bewaard in het Gemeentearchief. In de akten van voor 1500 wordt nergens gewag gemaakt van de St. Annastraat. Wanneer bijvoorbeeld Jan Gielissen in 1500 De Draak koopt, worden als belendingen opgegeven : west-St. Joris en diverse huizen aan de Fortuinstraat, noord- de Korte Meestraat, zuid- de Grote Markt, en oost- De Olifant en Het Stadhuis.

20. Grondplan van de huizen hoek Sint Annastraat-Korte Meestraat
(Tekening J. W.).

21. Reconstructie van de situatie rond de Sint Annastraat vóór 1500
(Tekening J. W.).

De transportakten van de bezittingen van Gielissen uit 1517 zijn in aansluiting hierop een belangrijke bron van informatie ¹⁹⁷). Deze akten bevatten de namen en meestal het beroep van de kopers, alsmede een omschrijving van het gekochte met een aanduiding van de belendingen (zie bijlage).

In het oog springt meteen het grote aantal winkels of huizen op de percelen. De kopers moeten vrijwel allen welgesteld zijn geweest, want zelfs de kleinste percelen omvatten nog twee huizen. De meeste kopers ontfermen zich bovendien over meerdere percelen. Er staan ook enkele interessante bijzonderheden vermeld in de akten. Zo moest

¹⁹⁷ Gemeentearchief R 216 folio 30. 16 januari 1517.

de poort van de St. Annastraat van toen af aan open blijven ten behoeve van de bewoners van die straat. Kennelijk was dit geen vanzelfsprekende zaak. De welput op het erf van Jan Kegel, achter De Grote St. Anna, die langs een gang bereikbaar was vanuit de St. Annastraat, werd voor gemeenschappelijk gebruik bestemd voor de bewoners van deze straat. Waarschijnlijk is dit de welput, die enkele jaren geleden bij de verbouwing van boekhandel Janssen (Grote Struijs, Fortuinstraat 20) aangetroffen is.

Voor de bewijsvoering is verder van belang, dat de St. Annastraat veelvuldig genoemd wordt. Ook het grote aantal gebouwen, in 1517 vermeld, is niet in oudere akten terug te vinden. Tenslotte blijkt bij de

22. Reconstructie van de situatie rond de Sint Annastraat in 1517

(Tekening J. W.).

verkoping, dat Pieter Gielissen een zó groot aaneengesloten bezit had, dat hij, afgezien van het financiële aspect, in staat was een dergelijk project op te zetten.

Naast de geschreven bronnen is er ook nog een bouwkundige ondersteuning voor de bewijsvoering ¹⁹⁸). Zoals reeds eerder vastgesteld ¹⁹³), is de overeenkomst in profilering van de balksleutels in De Olifant en De Draak treffend. Welnu, de panden St. Annastraat 18, 20 en 22 hebben balksleutels (afb. 18) die exact gelijk zijn aan die in de achterhuizen van De Olifant en De Draak. In het in dit artikel geschetste beeld is een gelijktijdige bouw dan ook aannemelijk.

De scheidingsmuur tussen nr. 22 en De Kleine St. Anna (afb. 20) is, gelet op het steenformaat, ouder dan die bijvoorbeeld tussen nr. 22 en 20, of 20 en 18. Ook de balksleutels van de zoldering in de achterkamer van De Kleine St. Anna (afb. 19) wijken sterk van de overige af. Waarschijnlijk zijn deze scheidingsmuur en balkenzoldering nog overblijfselen van het huis van Pieter Coenraets de Slotmaker, die De Kleine St. Anna in bezit had van 1477 tot 1503 ¹⁹⁹).

De situatie rond de huidige St. Annastraat vóór 1500 is in afb. 21 schematisch gereconstrueerd. Opvallend is het enorme erf, dat De Draak inneemt.

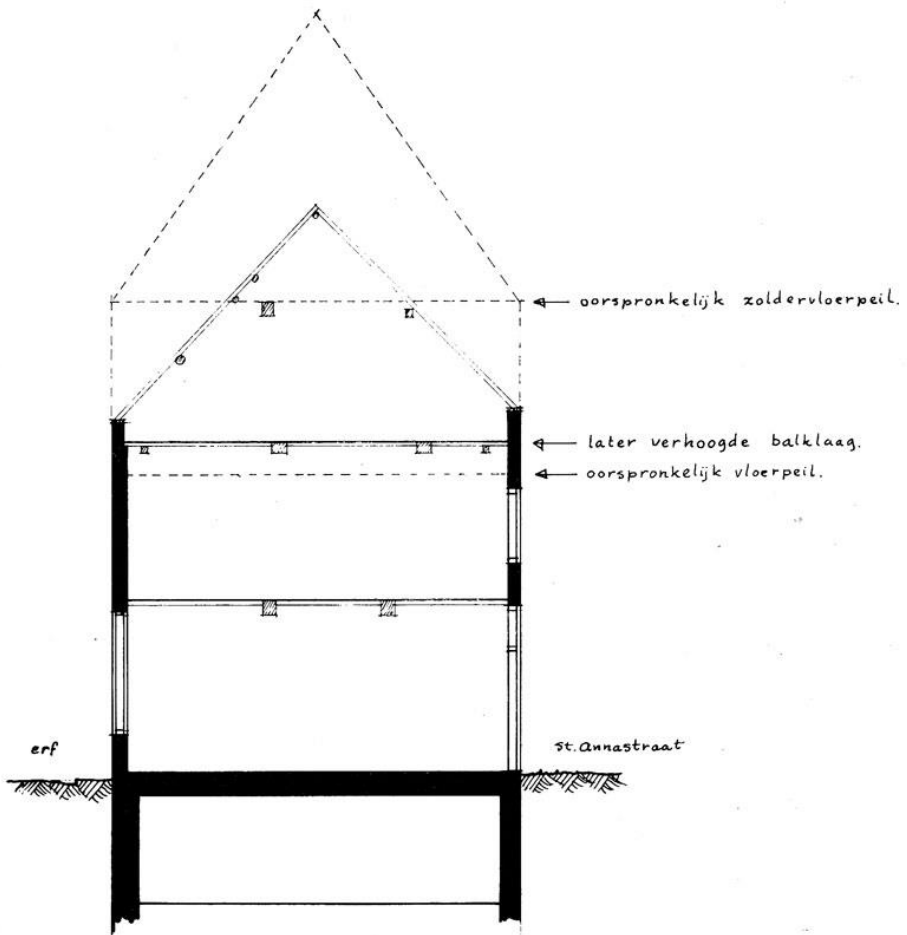
Merkwaardig is ook, dat de Grote Markt en de Fortuinstraat een primair verkavelingspatroon te zien geven, terwijl de Korte Meestraat het karakter van een achterstraat heeft. Wellicht is dit een aanwijzing voor een later ontstaan van deze straat. In afb. 22 is de situatie in 1517

198 Deze gegevens zijn tevoorschijn gekomen dank zij het onderzoek, verricht door de Stichting In den Scherminckel.

199 In 1477 verkocht Herman Haeck, de toenmalige eigenaar van de Draak, dit huis aan Pieter Coenraets de Slotmaker. Bepaald werd, dat de laatste zijn huis hoger mocht optimmeren zonder kosten voor Haeck. Aan de westzijde mocht hij in Hermans huis muur en dak ankeren en metselen. R 214 fol. 207v.

gereconstrueerd. Als onderlegger is de kadaasterkaart uit 1830 gebruikt.

Hoe de huizen van Pieter Gielissen er oorspronkelijk uitgezien hebben, is thans niet goed meer te bepalen, omdat er aan de meeste zeer veel veranderd is. Toch is het nog mogelijk met behulp van de bewaard gebleven gedeelten, de maquette door Nézot uit 1751 en de

23. Dwarsdoorsnede over het pand Sint Annastraat 20 (Tekening J. W.).

kadasterkaart uit 1830 een beeld ervan op te bouwen.

Voor de gevelarchitectuur kunnen de voorgevel van De Olifant en de verdwenen voorgevel van De Draak representatief geacht worden (afb. 17). Wel zullen dit de rijkst uitgevoerde huizen geweest zijn. Onder de St. Annapoort zijn er, in de zijgevel van het stadhuis, nog twee bijzonder fraaie natuurstenen winkelpuien te zien. Wellicht bezat De Draak aan de overkant in zijn zijgevel dergelijke puien. Achteraan in de zijgevel van De Draak zijn de restanten van een houten pui te zien. Een voorzichtige conclusie hieruit kan zijn, dat de huizen verderop in de straat alle de minder kostbare houten puien met bakstenen bovengevels gehad hebben. Een gelijkenis met de zijgevel van het huis Cranenborch (Grote Markt 11, Locomotiefke) dat immers ongeveer even oud is ²⁰⁰), ligt voor de hand.

Een van de weinige oorspronkelijke gevelfragmenten bezat de achtergevel van St. Annastraat 22 (afb. 24). Voor de indeling van de huizen is er ook enig houvast. Zowel De Draak als De Olifant hebben een hoge onderverdieping gehad, door een insteekvloer in tweeën gedeeld, een situatie die thans nog bestaat in De Olifant. Van de twee aldus ontstane bouwlagen is de onderste, op straatniveau, tot kleine winkels opgedeeld geweest, terwijl de bovenste mogelijk tot kantoor of verblijfsruimte diende. De hoger gelegen verdiepingen van deze huizen zullen wel een woonbestemming gehad hebben. De talrijke huizen langs de St. Annastraat kunnen nauwelijks ingedeeld zijn geweest vanwege het kleine grondvlak. Wel kunnen deze huizen ook een onderverdieping met insteekvloer gehad hebben, met daarboven nog hooguit een woonverdieping. Aanwijzingen voor een dergelijke verticale opbouw waren nog te vinden in St. Annastraat 20-22. (afb. 23).

200 J. L. C. Weyts 'Het huis Cranenborch', De Waterschans, jrg. 4 Bergen op Zoom 1973.

24. Gedeelte van de gevelwand aan de Sint Annastraat (Gevels van de panden Sint Annastraat 18, 20 en 22 en Korte Meestraat 16.
(Foto J.W.,1974)

25. Achtergevels aan het binnenterrein van de huizen aan de Sint Annastraat (Gevels van de panden Sint Annastraat 14, 16 en 18.
(Foto J. W., 1974).

Na de verkoop in 1517 hebben de meeste huizen een onafhankelijke ontwikkeling doorgemaakt. De Olifant en enkele huizen daarachter zijn al vrij vroeg bij het Stadhuis gevoegd. De andere huizen aan de oostkant van de St. Annastraat waren in de 19de en 20ste eeuw in gebruik als woning, pakhuis of ruimte voor kleine ambachtelijke bedrijven. In de vijftiger jaren van deze eeuw zijn zij alle aangekocht door de Gemeente. Drie huizen hebben aanzienlijke delen van hun vroeg 16de eeuwse moer- en kinderbalkeozolderingen behouden. De Kleine St. Anna is, behoudens de eerder vermelde achterkamer, in de 18de eeuw grotendeels herbouwd. De buitenkant van de huizen heeft een overwegend 19de eeuws karakter.

De kleine huizen aan de westkant van de straat zijn alle verdwenen. De Draak en zijn achtergebouwen en De Grote St. Anna zijn aan deze kant de enige, zij het sterk gewijzigde, overblijfselen van de schepping van

Gielissen. Het huis Henegouwen (Fortuinstraat 14) dateert waarschijnlijk nog geheel van voor 1500. De St. Annastraat zelf, eens volbezet met kleine, hoogwaardige winkeltjes, is in de loop der tijden versuft tot een schilderachtig straatje in het hart van de stad. Het project van Gielissen kan beschouwd worden als een van de laatste uitingen van vertrouwen in de voortgang van de middeleeuwse bloei van de stad. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat met die bloei ook de handelsactiviteiten in de St. Annastraat weggeëbd zijn.

Bergen op Zoom, 16 november 1974

BIJLAGE

16 januari 1577.

Koninklijke commissarissen verkopen nalatenschap van wijlen Jan Gielissen

"verkopen aan Anthuenise Lanignes spaengaert huis en erf met allen den toebehoorten wesende t'samen vierre winckels gestaen ende gelegen aende merct alhier, geheeten t'principaele huis den Oliphant, metten opperhuuse boven de poorte commende ende gemetst in 't huus den Draeck geheeten, onder de voers. poorte ende strate, dat den selven kelder toebehooren ende volgen sal den voers. huuse ende erve van den Draecke. In alder manyeren soe 't selve huus ende erve metten voers. winckelen alle onder een hooghdack gestaen ende gelegen zijn". Conditie: "de voers. poorte aende merct alhier gestaen sal van nu voortaan opene gebruyct worden by den inwonenden van allen den huysinge ende erven, gestaen ende gelegen in de strate van Sint Annen voers. In alder manyeren soe de selve poorte tot desen dage toe gebruyct is geweest, sonder de selve poorte gestopt aft betymmert te moegen worden in toecommende tijden".

O: stadt raidthuis ende erve. W: St. Annestrate. N: zekere huysinghe oft winckels toebehorende Gielis van der Cleeren. Z: de Grote Merct. "aan Gielis van Cleeren de viere winckels ende huyse gestaen neffens des voers. Anthuenis de Lanignes viere huyse, geheeten den Oliphant, van den hooge dake aff, metten halve gheeele totten huuse ende erve geheeten de Bijle, metten halven gheeevel van der selver Bijlen, gestaen in Sinte Annestrate voers."

O: der stadthuysinghe ende erven. W: St. Annestraat.

"aan Janne Huriau, coopman van Valenchijn, twee huizen en erven in de Sint Annastraat onder een dack, geheeten de Bijle, neffens de viere winckels van Gielis van der Cleeren".

O: stadhuis ende erve. N: h + e Fronhoijs Lissen. W: St. Annastraat.

"aan Franchoyse Lissen, poorter van Antwerpen, twee huizen en erven neffens een gestaen in de voers. strate van Sint Annen".

Z: h + e de Bijle toebehorende Janne Huriau. N: h + e den Coevoet. O: stadterve. W: strate van St. Annen voers.

"aan Fredericke Halmberger Goudtsmit twee huizen en erven in de Sint Annastraat, geheeten den Coevoet".

N: Jan Kegels h+e. O: stadserf. Z: Francoys Lissen. W: Sinte Annestraat.

"aan Janne Kegel, poortere van Antwerpen, twee huizen ende erve neffens een gestaen".

Z: h+e den Coevoet. N: meester Jasper van den Steene h+e. O: stads-erf. W: Sinte Annastraat.

"aan Jaspere van de Steene drie huysen ende erve met allen hueren toebehoorten, neffens een gestaen inde selve strate, ende wijlen Pieter Gielis de selve husinge ende erve gecocht ende vercregen heeft tegens wijlen Pietere de Sloomackere" (op de hoek van de Korte Meestraat). O: erve van de stad. Z: Jan Kegels voers. h+e. W. St. Annastraat.

"aan Peter van der Straten huis en erf gestaen ende gelegen aende merct alhier, geheeten den Draeck, metten grond ende allen den toebehoorte, streckende achter aende leeghe erve ende ouden muere van den huuse geheeten Henegouwe, metten twee packhuysen ende erve, t'anderen tijden vercregen van de huysen ende erve geheeten Sint Jorijs, met oic den keldere comende onder de poorte van Sint Annestrate met oic allen den winckele staende aen 't selve huis en erf".

N: de erve van de huise geheete Henegouwe. O: de poorte ende strate van Sint Anna. W: de huysinghe van Sint Jorijs ende meer andere persone huysinghe ende erve. Z: de merct.

"aan Hans Papen, wonende t' Antwerpen, vier huysen ende erve aen een gestaen inde selve strate, in alder manyeren soe die wilen Pieter Gielis beseten heeft".

Z: erve van de huysinghe geheten Henegouwe. N: Jan Kegels h+e. W: de achterhuysinghe van de huusen ende erve geheeten den Oude Man, Roode Schilt ende meer andere personen huysinghe ende erve. O: Sint Annastraat.

"aan Anthuenise Lanignes spaengaert huis en erf geheeten Henegouwe, metten gange, achterhuuse, borneputte met oic end ledigen erven daer achter aen gelegen, commende tot aen Sint Armenstraat, metten gronde ende alle den toebehoorten, welcke erve af het teken is bij den commissarissen voers., gestaen ende gelegen 't selve huus ende erve inde Potterstrate die men heedt de Meedestrade".

Z: meester Joos van Goorle h+e geheeten de Sterre ende oic Peters van der Straten packhuus ende achterhuuse ende erve van den Drake. N: h + e geheeten den Oude Man ende Hans Pape huysinghe ende erve. W: de Potterstrate. O: Sint Annenstrate.

"aan Janne Kegel, poortere der stadt van Antwerpen, drie huusen ende erve, gestaen inde Sint Annenstrate voers".

conditie: "dat den borneput, staende in de voers. huysingen ende erve comende met eene gange ter straten vuyten, sal worden gebruyct van den gebueren ende inwoonenden van Sint Annenstrate voers.

gemeyne" Z: Hans Pape h+ e. W: Henric Strange h+e geheeten den Struys, N: meester Jasper van de Steene h+e. O: Sint Annenstrate.

"aan meester Jaspere van den Steene twee huysingen ende erve geheeten Sint Anne, gestaen opten houck van Sint Annenstrate voers". Z: Jan Kegels van Antwerpen h+e. W: h+ e geheeten den Cleijne Struys. N: de Brouwerstrate die men heet de Meestrade. O: Sint Annastrate voers.

"aan Henrick Strange huis en erf geheeten den Cleyne Struys met zijnen toebehoren, gestaen in de Brouwerstrate die men heet de Meestrade".

Z en W: de voers. Henricx Strange erve. O: Jasper van de Steene h+e geheeten Sint Anne. N: 's Heerenstrate.

Mijn dank aan de heer C.H.A.M. van Es te Schiedam die mij een transcriptie van deze akte bezorgde.

26. Portret van maarschalk De Löwendal (Gravure van l'Evesque naar een schilderij van de la Tour. Gemeente-archief Bergen op Zoom. Bruikleen aan het gemeentemuseum).

VOLTAIRE EN HET BELEG VAN BERGEN OP ZOOM IN 1747

door

H. VAN DER TUIN

Voltaire (1694-1778), geboren en gestorven te Parijs, was een veelzijdig genie: wijsgeer, geschiedschrijver, letterkundig criticus, verhaler, dichter en toneelschrijver. Voltaire is vijf maal in Nederland geweest, doch niet in Bergen op Zoom ²⁰¹).

De schrijver had een grote bewondering voor de favorite van koning Lodewijk XV, madame de Pompadour. Dat hij een gedicht had vervaardigd, waarin hij deze beroemde maitresse vergeleek met de stad Bergen op Zoom is tot dusverre in de Nederlandse geschiedschrijving een onbekend feit.

De schrijfster Nancy Mitford heeft dit gedicht opgenomen in haar boek over Madame de Pompadour, verschenen te Londen in 1954. Nancy Mitford schreef romans maar ook gedocumenteerde historische studies. Na haar dood wijdde het grote Franse dagblad *Le Figaro* zelfs twee lovende kolommen aan haar en haar werk ²⁰²).

Men heeft zich afgevraagd, of de schrijfster dit Franse gedicht geheel juist had aangehaald. De voorhanden edities van het gedicht heb ik bij een verblijf in Parijs geraadpleegd ²⁰³). De tekst luidt:

201 Georges Bengesco, 'Voltaire en Hollande 1713-1743': *Revue de Paris*, No. 4 (15 février 1912) blz. 794-820 en P. Valkhoff, 'Voltaire et la Hollande': *Le Monde Nouveau*, Avril 1926, blz. 151, in Nederlandse vertaling verschenen in P. Valkhoff, *Ontmoetingen tussen Nederland en Frankrijk*, Den Haag 1943, blz. 121-139.

202 *Le Figaro*, 6 Octobre 1973, rubriek 'Les livres'. De biografie over Madame de Pompadour werd in 1968 herzien en er verscheen in 1970 te Londen een herdruk van het werk. De schrijfster overleed in 1973 op 68-jarige leeftijd.

203 De heer Fons Gieles te Bergen op Zoom was zo vriendelijk mij - na een inlichting van een bekende - op deze kwestie te attenderen. Voor de vergelijking raadpleegde ik de herziene druk van de biografie door N. Mitford, waarin het

A Madame de Pompadour

Les esprits, et les coeurs, et les remparts terribles,
Tout cède à ses efforts, tout fléchit sous sa loi;
Et Berg-op-Zoom et vous, vous êtes invincibles;
Vous n'avez cédé qu'à mon roi:
Il vole dans vos bras, du sein de la victoire;
Le prix de ses travaux n'est que dans votre coeur;
Rien ne peut augmenter sa gloire,
Et vous augmentez son bonheur.

gedicht op blz. 119 is geciteerd. Zij noemt de Oeuvres complètes van Voltaire, editie Beuchot, 70 vol. in - 8, verschenen te Parijs 1828-1834, deel XIV blz. 398

Door ons in het Nederlands vertaald:

Aan Mevrouw de Pompadour

De geesten, en de harten, en de schrikwekkende wallen,
Alles bezwijkt voor zijn geweld, alles buigt voor zijn wet;
En Bergen op Zoom en Gij, gij zijt onneembaar;
En slechts voor mijn koning zijt Gij beiden gezwicht:
Vanuit het brandpunt van de overwinning vliegt hij in Uw armen;
In Uw hart alleen vindt hij de beloning voor zijn daden:
Niets kan iets toevoegen aan zijn roem,
En Gij vergroot zijn geluk²⁰⁴).

Wat blijkt nu bij vergelijking van de door Nancy Mitford gepubliceerde tekst en die van de Ed. Beuchot, waaraan zij het gedicht heeft ontleend? De tekst is niet geheel juist overgekomen. Afgezien van enkele weggelaten beginregels en afwijkingen in de punctuatie, is er een belangrijk verschil:

De regel Et Berg-op-Zoom et vous, vous êtes invincibles staat bij Nancy Mitford afgedrukt als

Et vous et Berg-op Zoom, vous étiez invincibles²⁰⁵).

Ons inziens was de redenering van Voltaire:

"Bergen op Zoom is een onneembare vesting, dat is haar reputatie. En slechts voor de koning is zij gezwicht".

204 Het gedicht deed Voltaire geen goed. De Koningin, de Kroonprinses en de dochters van Lodewijk XV waren diep beledigd, en de Koning 'was none too pleased' (Mitford a.w. blz. 119).

205 Cursivering van ons.

Terwijl wij zo in de Ed. Beuchot verdiept waren, herinnerden wij ons dat Voltaire in 1768 achterin de nieuwe editie van zijn boek over Lodewijk XIV sommige gedeelten had laten volgen van zijn geschiedenis van de oorlog van 1741, een werk waaraan hij reeds in 1745 was begonnen, maar dat nooit door hem in zijn geheel is uitgegeven. De gepubliceerde hoofdstukken werden samengevat onder de titel: *Precis du siècle de Louis XV* (Overzicht van de eeuw van Lodewijk XV)²⁰⁶). Het leek ons zo goed als zeker dat het beleg van Bergen op Zoom in 1747 daarin moest voorkomen. Inderdaad bleek de Beuchot-editie dit genoemd *Précis* te bevatten²⁰⁷). Wij hebben nog onderzocht of deze pagina's al waren gepubliceerd in latere studies betrekking hebbend op het beleg van Bergen op Zoom. Maar Th. A. Boeree, die zich terdege in het beleg van 1747 heeft verdiept, noemt Voltaire's relaas in geen van zijn publicaties over deze materie²⁰⁸). Daarentegen heeft de Franse schrijver Henry Havard in het in 1877 geschreven deel van zijn reisbeschrijving over Nederland dat de titel draagt *Le Coeur du Pays* (Het hart van het land)²⁰⁹) een groot aantal bladzijden aan het beleg van Bergen op Zoom in 1747 gewijd.

Over Voltaire's werk zegt hij: "Een bewonderenswaardig schrijver, Voltaire, heeft in zijn *Siècles de Louis XV*²¹⁰) met buitengewone

206 In 1971 heeft Jacques Maurens het volledige manuscript van de *Histoire de la guerre de 1741* ('Geschiedenis van de oorlog van 1741') dat zich in de Bibliotheek van het Arsenaal te Parijs bevindt, gepubliceerd bij Garnier Frères, Paris.

207 In Hoofdstuk XXVI van deel XXI (1831). Het verhaal over Bergen op Zoom blz. 241-243

208 Th. A. Boeree, *Grepren uit de geschiedenis van Bergen op Zoom*, (Bergen op Zoom 1937). Idem in: *St. Geertruydsbronne*, jaargang nrs. 12, 14 en 15 (1935, 1937 en 1938).

209 H. Havard, *Le Coeur du Pays*, 2e druk, Parijs-Amsterdam 1878, deel van het werk *La Hollande Pittoresque* ('Schilderachtig Holland').

210 Dit moet zijn *Précis du Siècle de Louis XV*.

bondigheid in grote trekken dit belangrijke wapenfeit geschilderd. Ik had lust de lezer eenvoudig te verwijzen naar dit onnavolgbare verhaal, toen een onuitgegeven document mij in handen viel" ²¹¹). Wij laten in vertaling de pagina's die Voltaire over het beleg schreef hier volgen, in het vertrouwen een leemte aan te vullen. Het is de vertaling uit de Editie Beuchot van de tekst van 1768, die wij prefereerden boven die van het manuscript uit de Bibliothèque de l'Arsenal (waarin enige stijlcorrecties van Voltaire voorkomen), omdat de tekst van 1768 bij het leven van Voltaire het licht heeft gezien. "[.....] Lodewijk XV wilde voordeel trekken uit deze overwinning ²¹²). Men sloeg het beleg voor Bergen op Zoom, vesting die onneembaar werd geacht, minder door de vestingbouwkundige gaven van Coehoorn, dan wel door een zeearm achter de stad gevormd door de Schelde. Behalve deze verdedigingsmogelijkheden, behalve een sterk garnizoen, waren er ook nog linies dicht bij de verdedigingswerken, en in deze linies lag een legercorps dat op ieder ogenblik de stad te hulp kon komen. Van alle belegeringen die men ooit heeft uitgevoerd, is deze wellicht de moeilijkste geweest. Men belastte er de Graaf van Löwendal mee, die reeds een gedeelte van het Hollandse Brabant had ingenomen. Deze generaal, geboren in Denemarken, had het Russisch Keizerrijk gediend. Hij had zich onderscheiden bij de bestorming van Oczakof toen de Russen de janitsaren in deze stad overweldigden. Hij sprak bijna alle talen van Europa, kende alle hoven, hun geaardheid, die van de volkeren en hun manier van strijden. Hij had tenslotte de voorkeur

211 H. Havard a.w. blz. 108. Henry Havard, geboren in 1838 te Charolles (Saône-et-Loire), gestorven in 1921 te Parijs, schreef verschillende werken over Franse en Nederlandse kunst.

212 Slag bij Lafeld (niet ver van Maastricht). Overwinning van de Fransen op het geallieerde leger, 1 juli 1747.

gegeven aan Frankrijk, waar zijn vriendschap met Maarschalk van Saksen hem de plaats van luitenant-generaal bezorgde.

De geallieerden en de Fransen, de belegerden en de belegeraars zelf, waren van mening dat de onderneming zou mislukken. De Heer van Löwendal was bijna de enige die op succes rekende.

Alles werd door de geallieerden in het werk gesteld: versterking van het garnizoen, hulp door aanvoer van diverse voorraden over de Schelde, goede artillerie-voorziening, uitvallen van de belegerden, aanvallen door een aanzienlijke legermacht die de linies bij de stad beschermde, mijnen die men op verschillende plaatsen liet ontploffen. De ziekten die de belegeraars, gelegd in een ongezond terrein, aantastten, versterkten nog de uithoudingsmogelijkheid van de stad ²¹³). Deze besmettelijke ziekten maakten meer dan 20.000 manschappen ongeschikt om dienst te doen; maar zij werden gemakkelijk vervangen (17 sept. 1747).

Eindelijk, nadat de soldaten drie weken in open loopgraven hadden gelegen, toonde Graaf van Löwendal dat er toestanden kunnen voorkomen waarbij men zich boven de regels van de krijgskunst moet plaatsen. De bressen waren nog niet bruikbaar. Er waren drie vestingwerken die licht beschadigd waren, het ravelijn Dedem en twee bastions, waarvan het ene Pucelle ('Maagd') en het andere Coehoorn heette. De generaal besloot deze drie plaatsen tegelijk aan te vallen en de stad in te nemen.

De in slagorde geplaatste Fransen vinden huns gelijken en soms hun meesters wat militaire discipline aangaat. Dit is niet het geval bij de overvallen en die snelle handelingen waar de onstuimigheid, de vlugheid, het vuur, in een ogenblik de hinderpalen omverwerpen. Terwijl de troepen in alle stilte geleid worden, en als alles klaar is, daalt men in het holst van de nacht, terwijl de belegerden zich veilig voelen,

213 In het Arsenal-manuscript staat: 'de hoop in de stad'.

in de gracht af; men snelt naar de drie bressen. Twaalf grenadiers slechts maken zich meester van het fort Dedem, doden al wat zich wil verdedigen en dwingen de hevig verschrikte rest de wapens neer te leggen. De bastions Pucelle en Coehoorn worden met dezelfde voortvarendheid bestormd.

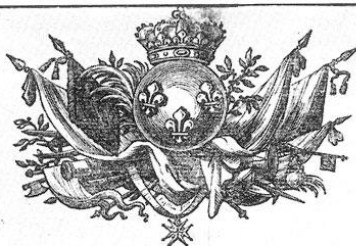
De troepen trekken in groten getale op. Men verovert alles, men stoot door naar de wallen, men hergroepeert zich daar, men rukt de stad binnen, bajonet op het geweer. De Markies de Lugeac maakt zich meester van de havenmonding, de commandant van het fort van deze monding geeft zich onvoorwaardelijk aan hem over ²¹⁴). Alle andere verdedigingswerken doen hetzelfde. De oude baron van Cronström, die het bevel in de stad voerde, vlucht naar de linies. De prins van Hesse-Philipstadt probeert in de straten enige tegenstand te bieden met twee regimenten, één Schots en één Zwitsers; zij worden in de pan gehakt. De rest van het garnizoen vlucht naar de linies die hen moesten beschermen. Zij brengen daar verschrikking; alles vlucht; wapenen, provisie, bagage, alles wordt in de steek gelaten. De stad valt ten prooi aan de plundering door de overwinnende soldaten. Men maakt zich, in naam van de Koning, meester van zeventien grote schuiten in de haven, geladen met allerlei soort munitie en proviand dat de steden van Holland aan de belegerden zonden. Op kisten stond in grote letters: Aan het onoverwinnelijke garnizoen van Bergen op Zoom ²¹⁵). Bij het vernemen van dit bericht, benoemde de Koning de Graaf van Löwendal tot Maarschalk van Frankrijk. Groot was de verrassing in Londen, groter nog de ontsteltenis in de Verenigde Nederlanden en de verslagenheid in het leger van de geallieerden’.

214 Het ‘fort van de Mond van de Haven’ was niets minder dan de Waterschans.

215 Het gedeelte beginnend met ‘en proviand’ tot en met ‘Aan het onoverwinnelijke garnizoen van Bergen op Zoom’ is later door Voltaire weggelaten (Ms. van de Bibliotheek van het Arsenaal).

Tot slot nog dit: Voltaire streefde naar het verkrijgen van de 'vérité historique' door directe waarneming en getuigenis van het zelf-beleefde. Dit werd hem vergemakkelijkt doordat hij toegang had tot de ministeriele archieven en toestemming verkreeg diplomaten en militairen te interviewen ²¹⁶). De methode die Voltaire toepaste heeft ook thans nog niets van zijn kracht verloren.

216 J. Maurens, a.w. blz. IV en XV.

WOLDEMAR COMTE DE LÖWENDAL,
CHEVALIER DES ORDRES DU ROY,

~~Lieutenant Général de ses Armées~~, Colonel d'un Régiment d'Infanterie
~~Marshall Desarmes~~ Allemande de son Nom.

Laissez librement & surement passer *Mr de Kinschot* Colonel *autowien-*
Des Etats Generaux prisonniers de guerre qui s'en va a la haye par bateau d'Amsterdam

fans *Luy* faire aucun trouble ni empêchement. Prions tous ceux qui sont
à prier, & ordonnons à tous autres, de *Luy* donner tout secours & aide,
promettant de faire en pareil cas le semblable. En foy de quoi Nous avons
signé ces présentes, & fait contresigner par notre Secrétaire ordinaire. Fait à
Amsterdam ce Vint-huit Octobre Mil Sept. quarante Sept.

Wolde mar de Löwendal

PAR MONSIEUR

Le Grand

27. Paspoort voor maarschalk De Löwendal, 1747 (Afgegeven aan de
krijgsgevangene kolonel Kinschot. Gemeente-archief Bergen op
Zoom. Bruikleen aan het gemeentemuseum).

DE BEVOLKING VAN BERGEN OP ZOOM IN 1812

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ DE LEEFTIJDOPBOUW

door

E. G. H. HÄRTEL en

G. C. J. VERSCHUREN

Kan uit gegevens van sommige jaren vóór de Napoleontische tijd het bevolkingsaantal van Bergen op Zoom nog bij benadering vastgesteld worden, enig inzicht in de demografische structuur voor die jaren is moeilijk te verwerven.

Deze zou tot op zekere hoogte na een diepgaande en tijdrovende studie zijn samen te stellen met behulp van de doop- trouw- en overlijdensregisters. Anders wordt het in de tijd van Napoleon. Nadat de keizer het gebied van de Nederlanden bij zijn rijk had gevoegd, werden voor het eerst de moderne methoden van statistiek toegepast. Dat was immers nodig voor een land dat voortdurend in oorlog verkeerde en waar de overheid iedere belastingbetaler en iedere aspirant-recruut moest weten te vinden.

De registers, opgesteld bij de volkstelling van 1812, bevinden zich nog in het gemeente-archief. Het cijfermateriaal dat door optelling van de gegevens wordt verkregen geeft een inzicht in de leeftijdsopbouw van de gemeente Bergen op Zoom in dat jaar. De gegevens worden pas zichtbaar door de voorstelling in een lineaire figuur, de zogenaamde bevolkingspiramide. De gegevens van één jaar zijn uiteraard statisch. Pas door vergelijking, bijvoorbeeld met de cijfers van 1974, gaat het geheel leven, wordt dynamisch en kan tot enige kanttekeningen aanleiding geven.

De korte toelichting op de figuren 28 en 29, zoals die hierna wordt gegeven, kan slechts beschrijvend van aard zijn.

Op dit moment is het door het (nog) ontbreken van gefundeerd onderzoek niet mogelijk een duidelijke verklaring te geven van velerlei variaties die zich in de leeftijdsopbouw van Bergen op Zoom in 1812 en 1974 voordeden. Niettemin zijn de piramides van beide jaren wel vergelijkbaar aangezien de aantallen per leeftijd uitgedrukt worden in promilles van de totale bevolking.

Het aantal inwoners in 1812 bedroeg 5901, waarvan 2715 (46 %) vrouwen en 3186 (54 %) mannen.

In 1974 (1 maart) telde Bergen op Zoom 40.096 inwoners, te weten 19975 (49,8 %) vrouwen en 20.121 (50,2 %) mannen.

Bedacht moet worden dat het in 1812 gaat om zeer geringe aantallen per leeftijd, d.w.z. uitschieters voor bepaalde leeftijden in figuur 1, kunnen veroorzaakt zijn door absoluut geringe veranderingen in geboorte, sterfte en migratie ²¹⁷).

Beide piramides laten de afnemende aantallen mannen en vrouwen zien bij het voortschrijden van de leeftijd.

Het spits toelopen is voor de leeftijdsopbouw van 1974 vrij regelmatig (fig. 29) ²¹⁸).

Het 'ideale' patroon wordt onderbroken doordat in de eerste plaats, vergeleken ook met het jaar 1812, de jongste leeftijdsgroepen (tot het 9e à 10e levensjaar) relatief minder sterk vertegenwoordigd zijn dan de direct daarop volgende klassen.

Ook de in de oorlogsjaren 1940-1945 geboren en degenen die in 1974 tussen de 28 en 34 jaar oud waren, onderbreken door hun geringere aandeel de regelmatigheid van de piramide.

In tegenstelling daarmee laat de afbeelding duidelijk de na-oorlogse geboortegolf zien, nl. zij die thans 25 tot en met 27 jaar oud zijn.

217 Gemeente-archief Bergen op Zoom, register van de volkstelling 1812, 2 delen.

218 Sociografisch Bureau van de dienst gemeentewerken Bergen op Zoom, Bevolkingsstatistiek.

Vooral de mannen in die leeftijdsgroep zijn ruim in Bergen op Zoom aanwezig.

De in figuur 29 geschetste opbouw komt overeen met het algemene beeld voor Nederland en weerspiegelt het vergrijzingsproces in de bevolking.

In Bergen op Zoom is de top extra zwaar, door de aanwezigheid van een niet gering aantal in serviceflats wonende immigranten boven de 65 jaar. Ter vergelijking: het percentage bejaarden in Nederland bedraagt 10,5 van de totale bevolking. In Bergen op Zoom was dit voor 1974: 11,5.

Alhoewel globaal overeenkomend met de leeftijdsstructuur van thans is de piramide voor het jaar 1812 zeer onregelmatig van vorm (fig. 28). In grote lijnen is het een beeld dat zich heden ten dage in de derde wereld manifesteert, daar het een bevolkingsgroep weergeeft met zowel een hoog geboorte- als sterftecijfer. De basis van de figuur is in vergelijking met die van 1974 breder, dat wil zeggen de jongere leeftijdsgroepen zijn duidelijker aanwezig en vormen een aanzienlijk deel van de bevolking. Dit geldt in tegenstelling tot thans in afnemende mate vanaf het eerste levensjaar. In de bevolkingsopbouw zoals die zich in 1812 manifesteerde zijn duidelijk een tweetal leeftijdsgroepen aan te wijzen die zorgden voor een extreme verstoring van de piramidevorm en wel door het slechts in geringe mate aanwezig zijn, nl. de mannen die in 1812 de 22- en 23-jarige leeftijd hadden bereikt en zij die 65 à 67 jaar oud waren. Als verklaring voor de ondervertegenwoordiging van de eerstgenoemde categorie ligt het voor de hand dat het handelt om die mannen die ten tijde van de telling elders hun dienstplicht vervulden. We constateren bij de

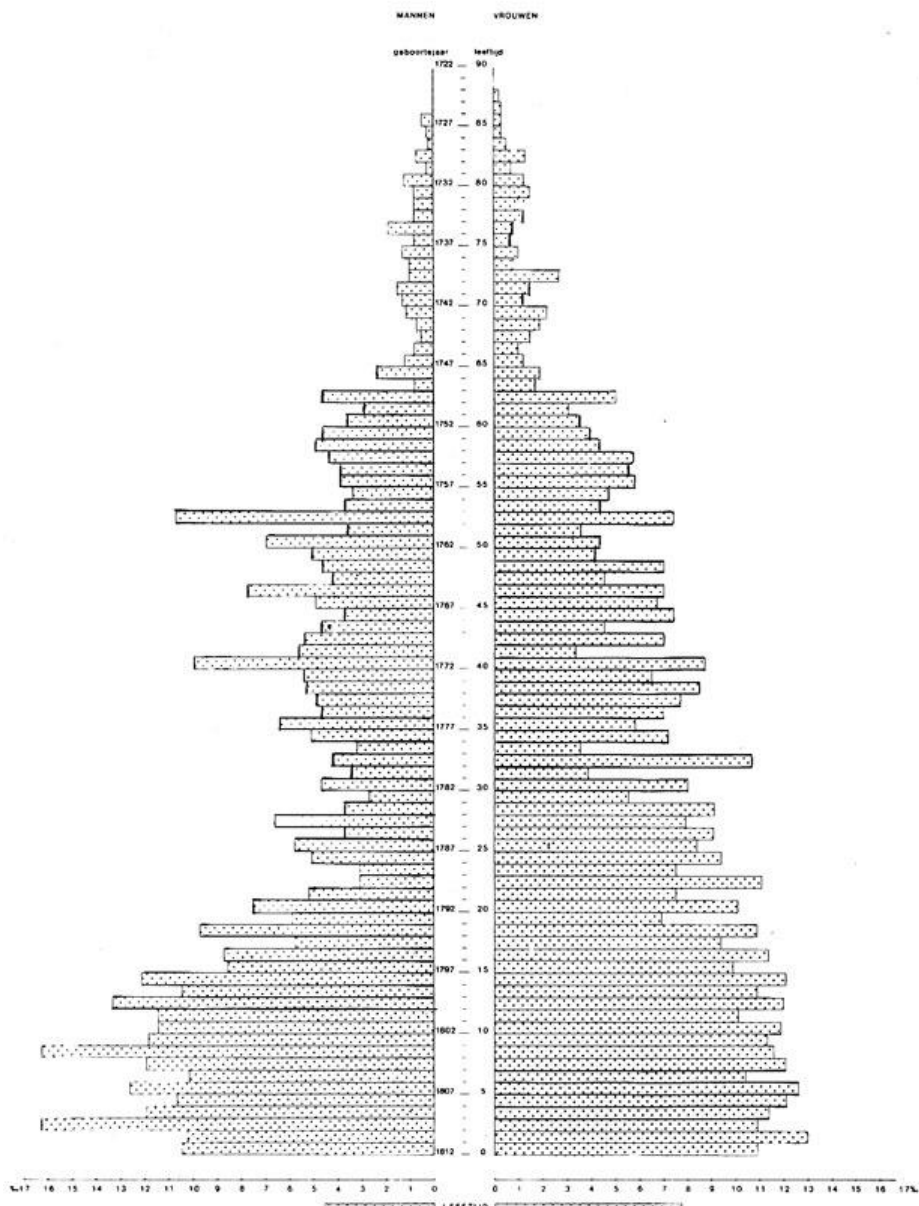
groep van 65 à 67 jarigen de gevolgen van een sterke emigratie in het rampjaar 1747 ²¹⁹).

Bestudering van de daarvoor aanwezige bronnen, zal ongetwijfeld leiden tot een aantal meer gefundeerde uitspraken over de leeftijdsstructuur van Bergen op Zoom in het begin van de vorige eeuw.

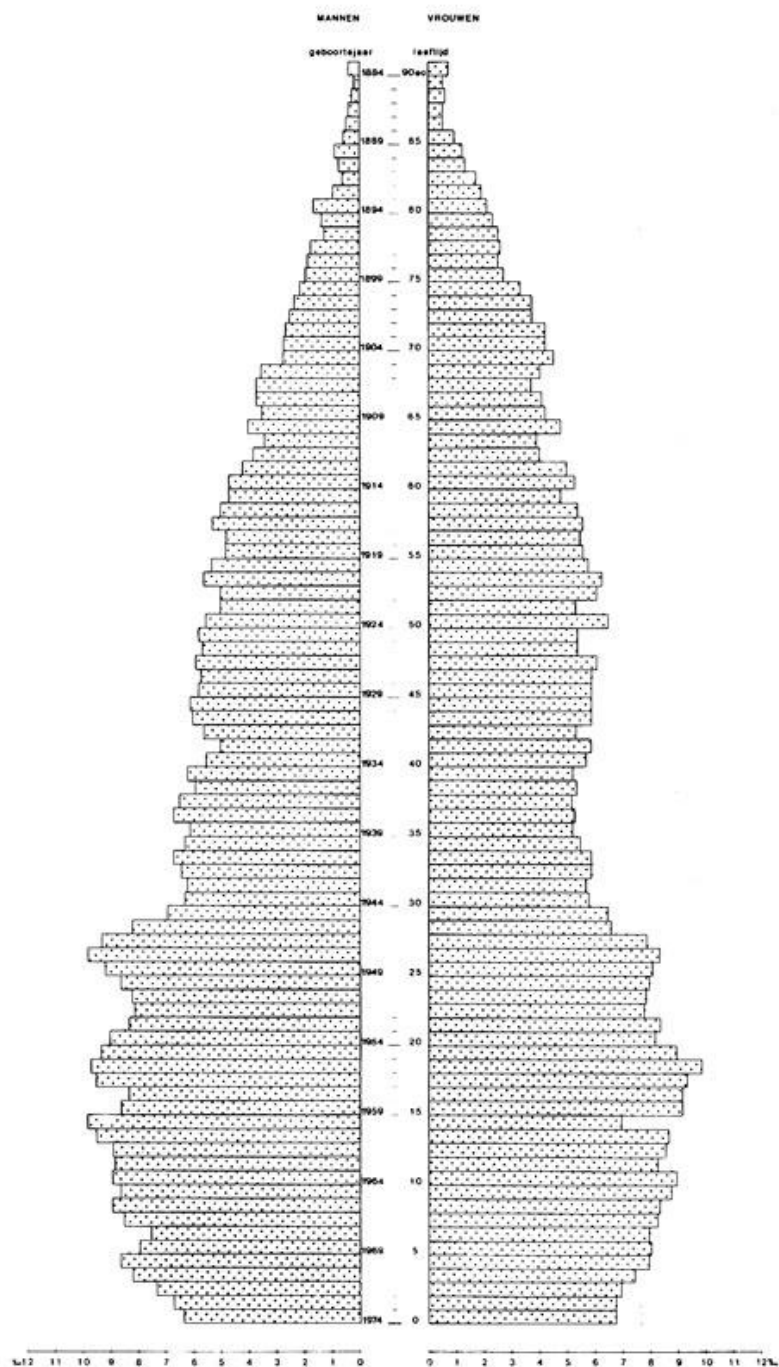
Bovendien is het wellicht gewenst de in figuur 29 weergegeven opbouw, voor hetzelfde jaar, te vergelijken met die van andere (Brabantse) steden. Tenslotte geeft figuur 30 de leeftijdsopbouw weer in absolute cijfers voor de jaren 1812 en 1974. De aantallen werden op dezelfde schaal afgezet.

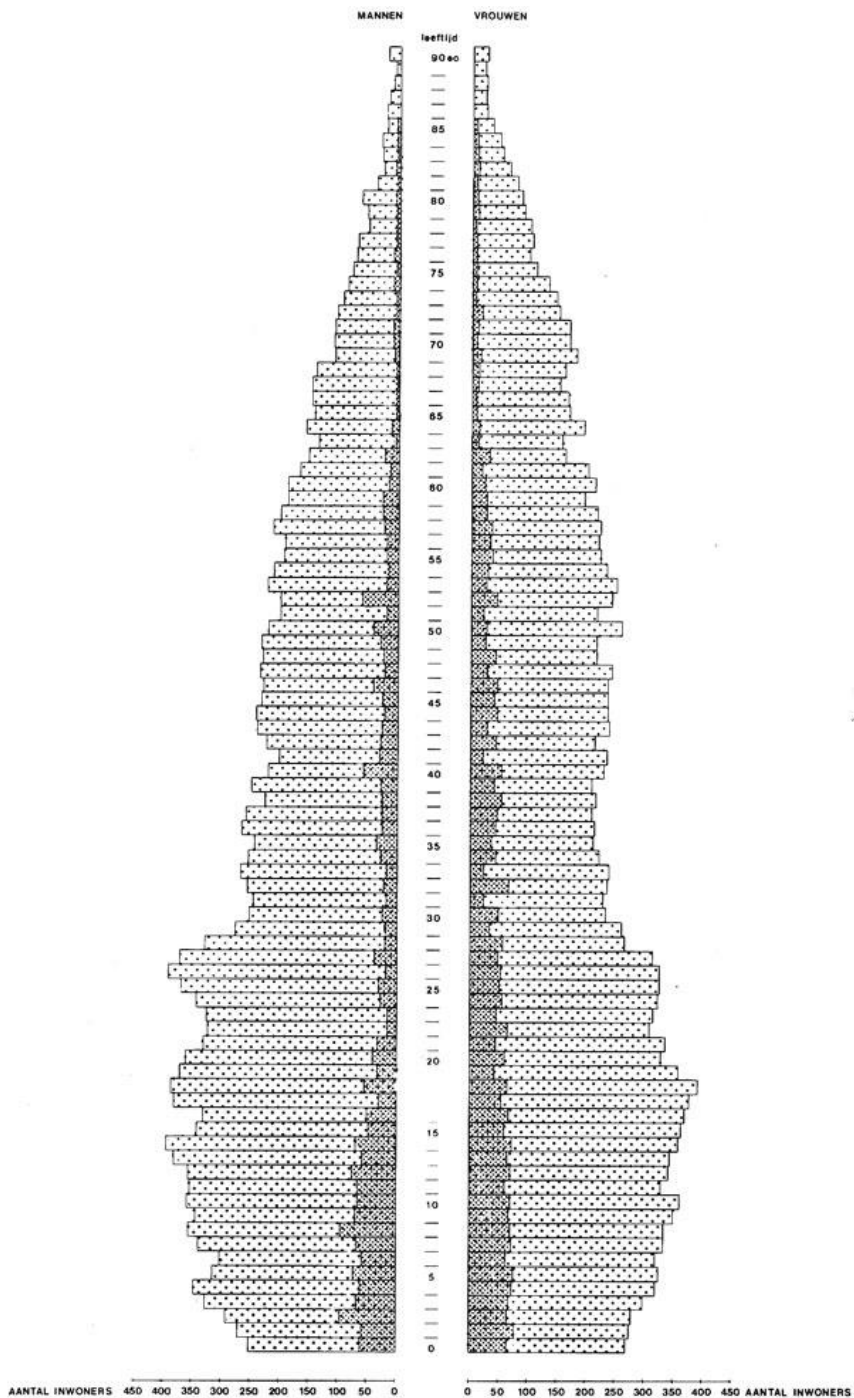
Niet opgenomen werd (vgl. figuur 28) de leeftijd onbekend voor het jaar 1812: resp. 27 mannen en 43 vrouwen.

219 E. G. H. Härtel, Bergen op Zoom, proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse. Terborg 1961, blz 33.

28. Leeftijdsopbouw Bergen op Zoom, 1812

Mille periculis

Hof van Bergen

Grangea Nostra

Zuydt

